ПОПУЛЯРНА ИСТОРИЧЕСКА БИБЛИОТЕКА

ПЕТЪР ХР. ПЕТРОВ
КАНДИДАТ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО

ИЗДАТЕЛСТВО „НАРОДНА ПРОСВЕТА"

ПЕТЪР ХР. ПЕТРОВ
КАНДИДАТ НА ИСТОРИЧЕСКИТЕ НАУКИ

ВЪСТАНИЕТО НА ИВАЙЛО

СОФИЯ * 1960
ИЗДАТЕЛСТВО „НАРОДНА ПРОСВЕТА“

Въстанието на Ивайло е една от най-светлите страници на средновековната българска история. В този научно-популярен исторически очерк са разгледани цялостно причините, развоят и краят на това бележито събитие. Дадена е и преценка на въстанието с оглед на някои негови особености и значението му.

Книгата е предназначена преди всичко за учениците, но тя представлява интерес и за студентите, учителите, както и за всички ония, които се интересуват от героичното минало на българския народ.

УВОД

Всеки народ, малък и голям, с особено чувство на уважение и гордост се отнася към своето минало. Особено тачени и близки са до сърцата на трудещите се онези събития, които са свързани с борбите на народните маси, с техния неспирен и неудържим стремеж към по-добър живот и свобода. И това е напълно естествено. Та кой друг, ако не трудещите се са законните наследници и продължители на всичко прогресивно и революционно, което техните прадеди са създавали в продължение на векове? Поради това изучаването на миналото е израз на уважение към градивния труд на народа, към неговите героичнн борби, към неговите традиции. Това минало е неизчерпаем и непресъхващ извор на мъдрост и любов към народа и родината. То вдъхва на трудещите се увереност в силите им, помага им за правилното ориентиране в настоящето и им дава възможност по-добре да разберат пътя, по който трябва да вървят в бъдеще. Затова не случайно се казва, че историята е учителка на народите.

Българският народ има бурна, богата с революционни борби и наситена с героизъм история. В продължение на много векове той е водил титаническа борба за свобода и независимост, не един път е трябвало да премерва силите си с далеч по-многочислени противници и е нанасял съкрушителни удари на ония, които са се изпречвали на пътя му и са спъвали неговия прогрес.

В борбата за свобода, за по-добър живот и човешко съществуване с особена сила изпъква героичното селско антифеодално въстание през XIII в., известно по името на неговия ръководител като „въстанието на Ивайло".

Въстанието на Ивайло е най-голямото селско антифеодално въстание в България през средновековието. По броя на участвувалите в него селяни, по тяхната продължителна и упорита борба с далеч превъзхождащи ги про-

тивници, по размерите на обхванатата от въстанието територия и по удара, който бил нанесен на господствуващата феодална класа, то няма равно на себе си в нашата средновековна история. Поради това с пълно право това въстание се поставя наред с най-крупните селски въстания в Европа през средновековието: въстанието на Долчино в Италия, Фландърското въстание, Жакерията във Франция, въстанието на Уот Тайлер в Англия, както и по-късните големи селски движения в Германия, Русия и други страни. При това ако тези движения се разглеждат с оглед размерите и мащабите на нашата страна, въстанието на Ивайло няма равно на себе си и в европейската история. То е единственото селско антифеодално въстание в Европа, което обхванало цялата територия на страната и при което въстаналите селяни успели да нанесат такъв силен и съкрушителен удар на феодалната класа, че взели в свои ръце властта и поставили вожда си начело на държавата за доста продължително време. Поради това въстанието на Ивайло с основание се счита за най-бележитото събитие в нашата средновековна история и ние напълно законно се гордеем с него.

ГОСПОДСТВО НА ФЕОДАЛНОТО БОЛЯРСТВО

През XIII в. България била страна с напълно наложени и развити феодални отношения. Българската феодална класа притежавала огромни владения и разполагала с пълна съдебна, административна и финансова власт над зависимото население.

Още от края на XII в., когато на българския народ се удало да отхвърли византийското владичество (1186 г.), феодалната класа разполагала с голяма икономическа мощ и се оформила като сериозна политическа сила. Издигнали се редица боляри, които притежавали големи владения и провеждали почти независима политика по отношение на централната власт. Имало и такива, които открито се обявявали за независими, а някои дори прибягвали до помощта на съседните държави и като техни съюзници се сражавали срещу собствената си страна. Така например жадният за власт болярин Иванко не се поколебал да убие цар Асен I, за да се добере до престола. По-късно, когато се видял принуден да бяга във Византия, той успял да стане управител на Тракия, скъсал с византийците и вече като независим владетел влязъл в съюзни отношения с Калоян. Един от близките роднини на Асеновци, болярин Добромир Хриз, бил почти независим владетел в Македония и с успех лавирал между България и Византия. Мелнишкият владетел деспот Алексий Слав от своята непристъпна твърдина бил неограничен и всепризнат повелител на Родопите, които по неговото име дълги години се наричали „Славиеви гори“ Той дори успял да се ожени за дъщерята на латинския император Хенрих и като негов съюзник воювал против българите. В началото на XIII в. изтъкнат владетел бил княз Белота, който влязъл в лична кореспонденция с папа Инокентий III. По времето на цар Борил в Македония се подвизавал като независим владетел севастократор Стрез. Подобно било положението и на редица още други боляри.

В края на XII и началото на XIII в. икономическата мощ на болярите нараснала до такава степен, че те вече започнали по

най-груб начин да се месят в управлението на страната. Безуспешен се оказал опитът на тогавашните български владетели да им се противопоставят. Един след друг станали жертва на болярски заговори и тримата Асеновци — Асен, Петър и Калоян. Възкачването на Борил на престола означавало пълно тържество на боляpите над централната власт.

По времето на цар Иван Асен II благодарение на успешната външна политика границите на България се разпростpели от Дунавските устия до Адриатика и от Бялград до самите околности на Цариград. В пределите на българската държава влезли много нови територии. Това дало възможност на феодалната аристокрация още повече да разшири владенията си. И независимо от това, че на централната власт се удало временно да обуздае отцепническите действия на боляpите, тяхната икономическа мощ и политическо влияние непрекъснато нараствали.

Не останала по-назад в това отношение и църквата. Тя също така се оформила като едър феодал и притежавала огромни владения още от времето на византийското владичество. През XIII в. имало манастири като „Свети Георги Бързи" при гр. Скопие, който притежавал повече от 20 села, пръснати из най-различни части на Македония. Особено много нараснали владенията на църквата по времето на цар Иван Асен II, чиято щедрост в това отношение не знаела предел. А и тя не закъсняла да му се отблагодари. Векове наред из църквите се носели тържествени възхвали за великия и благочестив цар Иван Асен, син на стария цар Асен, който имал голяма любов към бога; прославил българското царство повече от всичките си предшественици и създал множество манастири, като ги украсил богато със злато, бисери и многоцветни камъни, надарил ги с много дарове и им дал пълна свобода. Изказвала се благодарност и за това, че всички свещенически чинове били удостоени с голяма чест.

От времето на Иван Асен II е запазена и една дарствена грамота, с която се подарявало с. Семалто в Серска област на манастира „Света Богородица Ватопедска". Въпросното село било дадено заедно с людете и всичките им имоти и привилегии. То трябвало да бъде владяно от манастира с пълна и нерушима власт. На царските чиновници се забранявало да влизат в имeнията на манастира и да се месят в неговите работи. Те нямали право дори и нога да поставят в църковните владения. Пълновластен владетел бил единствено игуменът на манастира.

Такива дарения вършели не само царете. Правели ги и отделни боляри. Така през 1220 г. родопският владетел деспот Алексий Слав построил със собствени средства манастира „Света Богородица Спилеотиса“ в Мелник, като му подарил с. Катуница с жителите, с всичките му имоти и цялата околност. И тук със специален документ било забранено на административните чиновници и църковната администрация да се месят в работите на манастира. В завещанието си деспот Алексий Слав дори наредил след смъртта му манастирът да се величае като деспотски и царски.

Примерът с деспот Алексий Слав е доста красноречив. За да може да построи такъв голям манастир и да го награди така богато, той трябвало да разполага с неограничена власт и огромна икономическа мощ. И наистина така е било. При това самият Слав е имал реална представа както за силата си, така и за своето богатство, защото в разговор с латинския император Хенрих той заявил: „Аз съм човек твърде богат със земя и със съкровища от сребро и злато и в моята страна ме почитат достатъчно като благородник.“

Изтъкнат болярин бил и братът на Алексий Слав, севаст Владимир. Той построил църквата „Свети Николай“ — най-голямата и най-хубавата в гр. Мелник. С голяма известност през средновековието се ползували софийските владетели севастократор Александър, брат на цар Иван Асен II, и неговият син севастократор Калоян. Образът на севастократор Калоян стои наред с този на царя и до ден днешен краси църквата в с. Бояна край София. През царуването на Михаил II Асен пък почти половината от българската държава се намирала в ръцете на един от мощните боляри — севастократор Петър, чието име стояло наред с това на царя и в най-официалните международни документи.

Особено характерен пример за нарасналата мощ на болярството е случаят със севастократор Стрез. След убийството на Калоян този близък роднина на Асеновци потърсил политическо убежище в Сърбия. Тук той бил приет много добре от сръбския крал Стефан Първовенчани и дори двамата се побратимили. След това със сръбска помощ Стрез се насочил на юг, превзел важната и непристъпна крепост Просек на р. Вардар (при днешния гр. Демиркапия), след което разпрострял властта си над цяла Македония. Властолюбивият болярин скоро скъсал със Сърбия и се обявил за независим. Като забогатял извънредно много, той си построил дворец на непристъпната скала, която се издигала тук и която се миела от три стра-

ни от водите на р. Вардар. На самия край на скалата била издигната и някаква постройка, която служела едновременно и за съдилище, и за театър. При това самият Стрез не правел разлика между едното и другото. Когато искал да се забавлява, той се напивал и отивал в театъра да раздава правосъдие. Веселбата му завършвала винаги с човешка смърт, тъй като и най-малкото провинение било изкупвано с едно и също наказание — съгрешилият бил хвърлян от скалата в р. Вардар. През това време пияният Стрез весело крещял отторе: „Внимавай да не си накваснш кожуха.“ Дори за погребението на пострадалите трябвало да се измолва благоволението на владетеля. От своеволията на севастократор Стрез пострадали и някои от боляpите, които той най-произволно сродявал с оглед на личните си интереси и прищевки.

За силата и влиянието на феодалите говорят още редица сведения от онова време. Изрично се споменава, че болярите управлявали градовете и областите вместо царя и имали пълна власт над подвластните им територии, като се радвали на голяма чест и славно име. От своя страна тези мощни властелини подражавали във всичко на царя и гледали да не останат по-назад от него. По подобие на царете, които със специални златопечатни слова (грамоти) подарявали на църквата и манастирите земя и друго имущество, те също така правели дарения и издавали съответните документи. Техните грамоти имали силата на официален документ и важели наред с тези на царя.

И това било не само при слаба централна власт. Така било и при най-силните владетели. Особено типичен е следният случай, станал през царуването на Иван Асен II. След битката при Клокотница през 1230 г. земите на епирския деспот били присъединени към българската държава, а за управител на Скопската област бил назначен някой си севаст Прибо. Веднъж слугите му се сбили с жителите на с. Еахово и убили един селянин. В убийството бил замесен и поп Драгомир от същото село. Скопският епископ се намесил, отлъчил провинилия се поп от църквата и му забранил да бъде свещеник. Севаст Прибо се застъпил за поп Драгомир, но епископът останал непреклонен. Тогава въпросът бил отнесен до охридския архиепископ Димитър Хоматиан и последният се видял принуден да се съобрази с искането на влиятелния български болярин и да отмени наложеното наказание.

Няколко години по-късно същият този Прибо бил повишен в протосеваст. Тогава той построил църквата „Света Пет-

ка“ в с. Тморане, Скопско, и ѝ подарил самото село във феодално владение. Освен това той купил и някои други имоти отвъд р. Вардар, които също така подарил на църквата. За всичко това той снабдил църквата с дарствена грамота, която посетнешните владетели потвърдили.

Смъртта на цар Иван Асен II послужила като сигнал за избухване на политическите страсти сред българските боляри. Започнала една невиждана по сила и жестокост борба сред мощните болярски групировки. Жертва на тази борба станали и тримата приемници на Иван Асен II — Коломан I (1241 — 1246), Михаил II Асен (1246 — 1257) и Коломан II (1257). Тук средствата не били подбирани — като се почне от отровата и се стигне до острието на меча. Царят станал играчка в ръцете на силните боляри. По своя воля те поставяли и снемали от престола, когото си искали.

След смъртта на Коломан II в България започнала истинска междуособна война. Правата върху престола си оспорвали трима души: княз Ростислав, боляринът Мицо и Константин Тих.

Княз Ростислав бил унгарски васал и управлявал Бялградската и Браничевската област. Той бил тъст на цар Михаил II Асен и при вестта за неговата смърт под предлог, че иска да прибере дъщеря си, направил опит да завземе търновския престол. След като получил отпор, той се върнал обратно, но апетитите му към българските територии не отслабнали и дълго време след това той не преставал да се величае в грамотите си като император на България.

По същото време една от болярските групировки при активното съдействие на боянския владетел севастократор Калоян поставила на престола болярин Константин Тих. За да узакони властта си, новият цар изоставил жена си и се оженил за една византийска принцеса, която била внучка на цар Иван Асен II. С това той искал да се представи за законен наследник на Асеновската династия и дори си прикачил фамилното име Асен. Това обаче ни най-малко не му помогнало. От междуособицата трябвало да се излезе със сила, още повече, че чрез Ростислав българската държава била въвлечена във война с Унгария.

Най-подла роля в тази междуособица изиграл боляринът Мицо, който по женска линия се падал внук на цар Иван Асен II и също така предявявал претенции за престола. Той се провъзгласил за цар някъде в Южна България и започнал активни бойни действия срещу търновското правителство. Като се

възползувал от заетостта на Константин Асен във войната с маджарите, Мицо до такава степен разширил владенията си, че при едно сблъскване с българския цар той го принудил да търси спасение в една византийска крепост. Едва в 1263 г., след като приключила войната с Унгария, на Константин Асен се удало да се разправи със своя политически противник. Постепенно Мицо бил изтикан от владенията си и обсаден в крепостта Месемврия (днешния Несебър). И тук именно той извършил едно нечувано предателство. При невъзможността да се съпротивява повече, той предал тази първостепенна черноморска крепост на византийците, като в замяна на това му били предоставени владения в Мала Азия.

От междуособицата Константин Асен излязъл победител, но фактически той бил безсилен да се справи с мощните си боляри. В северозападните български земи на мястото на Ростислав управлявал като напълно независим владетел деспот Яков Светослав. Останалите боляри също така малко се съобразявали с повелите на търновския цар.

Болярските разпри и борбата за власт извънредно много отслабили съпротивителните сили на българската държава. Мощната някога България при цар Иван Асен II сега била превърната в руина. Имало дори моменти, когато нямало кой да окаже отпор на чуждите завоеватели. Така през 1246 г. българската държава загубила три четвърти от територията си, без някой да направи и най-малък опит за защита на границите ѝ. Не били успешни и войните, които били водени след това. Болярите гледали да се доберат до властта, без да подбират средствата за това и без да се грижат за териториалната цялост на страната. Борбата за власт понякога вземала съвсем драматичен характер. Нейна жертва станал владетелят на северозападните български земи деспот Яков Светослав, който се полакомил за царската власт. През 1276 г. царица Мария го извикала в Търново и го осиновила, макар той да бил много по възрастен от нея. След това на станалия пир той бил отровен по нейно нареждане.

От друга страна, събитията, които се разиграли в България след смъртта на цар Иван Асен II, се отразили извънредно тежко върху положението на българския народ. Много от войните, които се водили с другите страни, ставали на територията на българската държава, поради което имуществото на населението било подлагано на разграбване и унищожаване. Особено тежки били за народа междуособните войни, които се водели с нечувана жестокост. Така в един непродължителен

период от време положението на българския народ рязко се влошило.

Освен разоренията по време на войните, положението на народа се влошило и поради засилване на данъчния гнет. За воденето на войните били необходими огромни средства, а такива при намалената територия на страната можело да се съберат само чрез най-големи жестокости и произволи. Така самата вътрешна и външна обстановка довели до голямо влошаване на положението на селячеството, до нарастване на неговото недоволство.

ПОЛОЖЕНИЕТО НА СЕЛЯНИТЕ

През XIII в. феодалните отношения в България достигнали пълното си развитие. Цялото българско селячество изпаднало във феодална зависимост. От някогашните свободи, които притежавали славяните при заселването си в земите на юг от Дунав, не останал и помен.

Преди всичко феодалите сложили ръка върху земята. Селата ставали собственост на феодалните владетели заедно с цялото си имущество: ниви, гори, лозя, ливади, градини, забели, планини, ловища за риба и дивеч, летни и зимни пасища, планини и т. н. За да се ползуват от собствената си земя, както и от общинската мера, селяните трябвало да плащат най-различни данъци на господаря и да му работят безплатно определен брой дни в годината.

Феодалите сложили ръка и върху водата. Реките, блатата, езерата, изворите и дори някои от кладенците започнали да стават господарска собственост. Така например Виргинският манастир „Свети Георги Бързи“ при Скопие през XIII в. станал собственик на една четвърт от р. Слившица, на 85 кладенци над Челник, на блатото при с. Дъбравица и на рибните ловища в селата Здуне, Брод, Дъбравица и Козарево. За ползуването на манастирска вода също така е трябвало да се иска специално разрешение и да се плати съответна такса. На селяните се забранявало да поставят воденица на манастирска вода или да превеждат вода през манастирска земя.

Като загубвали земите си, селяните загубвали и своята свобода. Наистина още твърде рано, два-три века след заселването на славяните на Балканския полуостров, селяните изпаднали във феодална зависимост, но тогава те все още запазвали личната си свобода. През XIII в. обаче започнал усилен

процес на закрепостяване и отнемане на тази свобода и на закрепостяване на селяните към земята. По това време облик на българското село давали вече закрепостените селяни.

Голяма част от българското селячество запазила до известна степен личната си свобода и имала право да напуска земята. На практика обаче това било почти невъзможно и не могло да допринесе никаква полза. Където и да отидели, земята принадлежала на господарите и селяните е трябвало да я обработват, за да могат да изкарат прехраната си. Поради това именно в икономическо отношение тази категория селяни почти не се отличавала от закрепостените селяни и носела на плещите си всички тежести на феодалния гнет. В количествено отношение тя все повече и повече намалявала и попълвала броя на крепостните селяни.

Основната маса на крепостните селяни съставлявала категорията на така наречените *парици*. Това били селяни, които притежавали земя, инвентар и добитък, но нямали право да напускат феодалното имение. Освен икономическата си зависимост от феодала, те били и лично зависими от него.

За нуждите на феодалното имение били необходими най-различни майстори, като дърводелци, ковачи, обущари, шивачи, подковачи, каменари, живописци и др. Всички тези занаятчии били известни под името *технитари* и също така принадлежали към категорията на крепостните селяни. Те били освободени от някои данъци и такси за сметка на други задължения.

Към категорията на крепостните селяни спадали най-после и най-обезправените хора на средновековното българско селячество — *отроците*. Това били обезземлени селяни, които трябвало да работят като ратаи в земите на феодалите срещу определено възнаграждение — обикновено за храната. Те трябвало да извършват най-тежката работа, да се трудят от тъмно до тъмно, и то не само те самите, но и членовете на техните семейства. Над тях произволите на господарите били най-големи. От техните среди излизали и едни от най-големите бунтари на средновековието. От тяхната среда излязъл и вождът на селското въстание в България през XIII в. — Ивайло.

Независимо от това дали били закрепостени или не, селяните били еднакво беззащитни пред неограничения произвол на господарите. На страната на феодала била силата и неговите прищевки твърде често били закон за селяка. Правото на съд принадлежало на феодала. Ако селянинът искал да се оплаче от господарските произволи и неправди, той трябвало да търси правосъдие от феодала, т. е. от този, който го угнетявал.

На страната на господаря била цялата държавна организация — като се започне от царя и неговата войска и се свърши с тъмницата на феодала и крепостната стража.

На страната на господарите била и църквата. Всички човешки и божествени закони предписвали едно и също нещо: властта на господаря е от бога и селянинът бил длъжен да му се покорява, да му работи безплатно и да му плаща данъци в натура и пари. Държавата бдяла най-зорко над правата на феодала, а църквата провъзгласявала, че всяко тяхно нарушение представлява най-тежък грях и влече след себе си страшното божие наказание. Самата тя феодален владетел и експлоататор, църквата вървяла ръка за ръка с държавата и двете заедно подлагали беззащитното селячество на безогледна експлоатация. В продължение на векове църковните и светски феодали изсмуквали най-жизнените сокове от българското село. Селяните били държани в невежество, за да може по-спокойно да бъдат експлоатирани и по-лесно да бъдат накарани да работят на господарите си.

Феодалната експлоатация през средновековието не знаела граници. Основното средство за производство била земята и всички задължения на селяните били свързани с нейното ползуване. Главното задължение бил данъкът *десятък*. Една десета част от производството на селянина трябвало да бъде предавано на господаря, тъй като земята се считала за негова собственост. Цяла армия от чиновници, наричани *десеткари,* се грижели за събирането на този данък. Имало десеткари, които събирали само житото. Други десеткари събирали десятък от овцете — вълна, мляко, масло, сирене, месо и др. Специални десеткари, наречени *пчелни,* се грижели да приберат десятъка от меда и восъка. Имало десеткари и за виното, и за всичко друго, което селянинът произвеждал.

За притежаването на жилище, та дори да било то и землянка, трябвало да се плаща специален данък *димнина.* Това бил данък върху огнището и събирачите му се ориентирали по пушека, безразлично дали имало сграда или не. Селянинът трябвало да плаща още редица данъци, като *дан, комод, арико, волоберщина* и др., чието точно предназначение е трудно да се установи с положителност. Имало и данък, който трябвало да се дава направо на църквата, известен под името *каноникон.*

Потисничеството и експлоатацията на селяните през средновековието се осъществявали от многобройно чиновничество — административно и данъчно. В манастирските владения

пък събирането на данъци се извършвало от самата манастирска управа.

Освен с данъци селяните били обременени с множество ангарии, такси и налози. Селянинът бил длъжен да участвува в строежа на пътища и мостове, след което трябвало да плаща специални такси при преминаването по тях. Селянинът трябвало да участвува в строежа на тъмницата, където след това той и неговите събратя щели да лежат за неизплатени дългове. Строеж на крепости, пазенето на тъмница, охрана на проходи и кръстопътища, доставяне на строителен материал — всичко това било само една малка част от задълженията на селяните.

За сечението на дърва от гората трябвало да се иска разрешение от господаря, като всяко четвърто дърво оставало за него; за ползуването на пасбищата трябвало да се плаща специална такса — *тревнина;* за летуването на овцете по пасбищата — *торовнина*; за построяването на кошара — *кошарщина,* а за временни навеси — *слоновщина;* за угояване на свине в господарската гора трябвало да се дава една десета от добитъка и много други.

Селяните били длъжни да плащат такси при преминаване на брод, проход и клисура, за ползуване на господарската воденица и др. При лов и риболов също така трябвало да се иска разрешение от феодала, като една четвърт от лова оставала за него. Правото на лов е принадлежало на господаря и селянинът е трябвало да стои най-безучастен дори и тогава, когато дивечът унищожавал реколтата му.

Едно от най-тежките задължения на българските селяни през средновековието била така наречената *приселица.* Това било задължение на селяните, според което те трябвало да дават безплатна храна и подслон на преминаващите или отсядащи чиновници, военни дружини или царски свити. Селянинът трябвало да нахрани дори и кучетата на господарите с такава храна, за каквато той не можел да мечтае за себе си. Твърде често различните чиновници се възползували от това си право и вършели истински грабежи.

Наред с данъците, таксите и налозите селяните били обременени и със задължението да работят безплатно на господарите. При това не става дума за временни работи като строежи на крепости, мостове или тъмници. Касае се за ежегодно задължение на селяните да работят определено число дни на господарската земя. Докато не се окосяло и приберяло господарското сено, селянинът нямал право да коси собствените

си ливади. Докато не се изорели, засеели и пожънели господарските ниви, селянинът не трябвало да извършва никаква работа на собствената си нивица. Докато не се свършела работата в господарското лозе, селянинът не можел да се занимава с нищо друго. Безплатен труд селянинът е трябвало да даде тогава и толкова дни, когато и колкото било угодно на господаря. Имало е дни на напрегната полска работа, когато реколтата на селяните пропадала и се унищожавала, но те трябвало да работят на господарските имоти. При това на господарите трябвало да се работи със собствен инвентар и със собствен добитък — коне, волове или магарета.

Накъдето и да се обърнел, селянинът виждал само господарски имоти. Каквото и да започнел да върши, той трябвало да измолва съгласието на господаря и да заплаща съответната такса. Може би само за въздуха, който дишали, селяните не трябвало да искат никакво разрешение и не били обвързани с никакви задължения.

Към несгодите на селяните трябва да се добавят природните бедствия и болестите. Историческите извори изобилствуват със сведения за люти зими, за градушки, пожари, сушави години и наводнения. Вълчи глутници нападали и унищожавали стадата. Цели орляци от скакалци съсипвали нивята. От тежките условия на живот хората мрели като мухи — епидемии, болести по очите, струпеи, краста, лишеи и т. н. били нещо обикновено.

Картината на селската неволя се допълва от разоренията на войните. Средствата за воденето на войни и междуособни борби се събирали от селяните. Човешките жертви също така били предимно из тяхната среда. Разорението засягало преди всичко тяхното имущество. Всичко, което било нужно на господарите, се вземало от селяните. Дори и тогава, когато държавата искала нещо от феодалите, те съумявали да го прехвърлят на гърба на селяните. И никой не се интересувал как живеят тези хора и в състояние ли са да понесат всичките тези тежести и задължения. Представителите на „благородното“ съсловие ни най-малко не били „благородни“ в отношенията си със селячеството. Измъчени и смазани от експлоатация, често пъти селяните били длъжни да понасят и такива притеснения, които не се отличавали съществено от тези на някогашните роби.

И макар че безправието и експлоатацията били жестоки, до първата четвърт на XIII в. положението на селяните било все още поносимо. В страната господствувало затвореното

натурално стопанство. Търговията била слабо развита. Натрупването на големи излишъци от зърнени храни не било необходимо, тъй като те подлежели на разваляне и не можели да се използуват. Нуждите на феодалите се задоволявали напълно от приходите на собствените им имоти, и от продуктите, които те получавали от селяните под формата на данъци, такси и др. Положението обаче коренно се променило по време на царуването на Иван Асен II и особено след него.

След 1230 г. България влязла в търговски връзки с Дубровник, а след това и с някои други страни. Започнала оживена вътрешна и външна търговия. Не само по градовете, но и в редица села ставали ежегодни панаири и еженедели пазари. Тук били внасяни и предлагани подправки, скъпи платове, оръжия и предмети за разкош. Срещу това чуждите търговци изнасяли от България жито, кожи, вино, восък, лен и др. Наистина търговия имало и по-рано, но никога досега тя не била вземала такива големи размери. За нуждите на търговския омбен още по времето на цар Иван Асен II започнали да секат монети — медни, сребърни и златни. След това търговският обмен нараствал все повече и повече, поради което и сеченето на монети продължило.

Наличието на пазари давало възможност на феодалите да продават натрупаните продукти, срещу което могли да купуват необходимите им предмети и скъпоценности. И колкото повече храни и добитък изкарвал на пазара, толкова повече предмети феодалът могъл да си набави срещу тях. Сега вече всичко зависело от селяните. От тях трябвало да се вземе повече, за да има повече и в господарската хазна. Така развитието на търговията подхранвало неукротимия стремеж на феодалите за натрупване на богатства. Поради това и притесненията над селяните били засилени.

Натрупването на храни и други излишъци обаче не винаги било изгодно. Те подлежели на разваляне и унищожение, пък и търговията все още не била съвсем редовна. Трябвало да се приучат селяните сами да продават продуктите си на пазара и да изплащат задълженията си към господарите в пари. Вкусили веднъж от сладостта на парите, феодалите ставали все по-ненаситни. И колкото повече забогатявали, толкова повече алчността им се увеличавала.

Възможностите за експлоатация обаче не били безгранични. Селяните и без това едва свързвали двата края. Апетитите на феодалите нараствали, но земята не раждала повече, а приходите идвали предимно от нея. За да се задоволят

исканията на господарите, било необходимо да се отнеме от селянина и част от онова, което едва стигало за неговата прехрана. Така се стигнало до големия конфликт: от една страна, болярите усилвали притесненията и произволите, а от друга, селяните най-упорито защищавали онези малки права, с които все още разполагали.

Да се въвеждат нови данъци било трудно — селяните най-ревностно се борели срещу налагането на нови задължения. Не било лесно също така да се увеличават размерите на старите данъци. Още по-невъзможно било да се събират натуралните данъци в пари. Единствената възможност за повишаване на експлоатацията били глобите и феодалите обърнали погледите си към тях.

През средата и втората половина на XIII в. били въведени много и съсипателни глоби. Глоби били налагани и по най-дребния повод, и при най-малкото нарушение спрямо имуществото на феодала. Така например селяните във владенията на Виргинския манастир плащали следните видове глоби: вражда (за убийство), удава, опадание, девич разбой (за кражба на девойка), конска вражда, глоба шестиволна, глоба дванадесетиволна, отбой, послух, печат, ръка и др. Предназначението на много от тези глоби все още не е точно изяснено, но техният голям брой сам по себе си говори за засилената експлоатация. Имало е и глоби, които съвсем са разорявали селяните. Така например ако през зимата измрел добитъкът на феодала, загубата трябвало да се заплати от всички онези, които през лятото без разрешение се били ползували от неговите пасбища.

По-голяма част от глобите се плащали в пари. За да се сдобие с необходимите пари, селянинът трябвало да изнесе на пазара и да продаде на безценица продуктите си. При това на пазара той е трябвало да плати и съответното мито, което също така отивало в касата на господаря. За да се добие макар и бегла представа за това, какво бедствие са представлявали глобите за селячеството, достатъчно е да се спомене, че дори и само едно дърво да се отсечело без разрешение, трябвало да се заплатят 6 жълтици. Толкова трябвало да се заплати и за някои други нарушения. Имало е нарушения, за които глобата достигала до 9 жълтици. А при наличието на медни и сребърни монети събирането на глобите в жълтици било истинско разорение.

Събирането на глобите в пари дало възможност на господарите да увеличат експлоатацията, да направят и някои

от натуралните задължения парични, както и да отнемат храните на селянина за неизплатени данъци. Поради това никак не е чудно, че в такава земеделска страна като България, която произвеждала и изнасяла жито в изобилие, селяните по думите на един тогавашен историк „се хранели с ечемичен хляб, смесен с плява".

Безогледната експлоатация, непоносимите произволи, безправието и нищетата направили положението на селяните непоносимо. Обстановката била вече нажежена до крайност и трябвало само повод, за да пламне в невиждан пожар. Към всичко това се прибавили и нови нещастия, които накарали селячеството да скъса с робската си покорност и да се вдигне на борба. Тези нови нещастия били татарските нашествия.

Първото нашествие на татарите в българските земи станало в 1242 г. Без да окажат какъвто и да било отпор, българските първенци се признали за васали на татарския хан Батий и се задължили да му плащат годишен данък. Това положение продължило дълги години, а в 1264/5 г. българските войски трябвало да помагат на татарите във войната им с византийците. Целия ужас на татарските нашествия обаче българският народ изпитал през 70-те години на XIII в.

През 1269 г. българският цар Константин Асен повторно се оженил за племенницата на византийския император Михаил VIII Палеолог, Мария. Съгласно сключения мирен договор византийците трябвало да върнат обратно на българите заграбената по-рано черноморска крепост Месемврия и околните територии. Дълго време византийският император протакал изпълнението на мирния договор, докато през 1271 г. съвсем отказал да го изпълни. Работата стигнала до война. Българските войски навлезли в Тракия. Тогава византийската дипломация успяла да привлече на своя страна татарите. По искане на татарския хан Ногай българските войски били принудени да се оттеглят обратно в България. При това татарите не се задоволили само със заплахи. Наскоро след това те започнали да нападат българските земи. Без да срещнат каквото и да било противодействие от страна на българските първенци, които се признавали за татарски васали, ордите на Ногай кръстосвали безнаказано из страната, грабели, разорявали, унищожавали, отвеждали в плен. Един тогавашен византийски летописец, който далеч не може да бъде заподозрян в симпатии към българите, съобщава, че България заприличала на пустиня.

Оставен сам на себе си, народът трябвало да помисли за своята защита. Грабнал веднъж оръжието, той трябвало да го насочи не само против чужденците, но и против собствените си господари, които се криели на сигурно място зад яките стени на крепостите си.

Напрежението в страната достигнало вече краен предел. Нямало сила, която да спре въоръжената борба на българското селячество против вековните угнетители. Народът въстанал.

ИВАЙЛО

В годината 1277 до столицата на византийците достигнала странна вест. В страната на българите, някъде на север от Хемус (Стара планина), започнали размирици. Но не това било странното. Та къде в онези времена не ставали брожения? Там обаче се случило друго. Не могли да проумеят цариградските аристократи това, че в тези размирни събития участвували селяни — тези, чието предназначение било да обработват земята, да плащат данъци и да мълчат. Още по-чудно било това, че ги водел не някой известен болярин или прославен военачалник, а един прост селянин — свинар. И родът му бил прост. Докъдето се помнело, всички принадлежали към най-низшия слой на селячеството — отроците. И баща му, и дядо му в продължение на много години пасели господарските стада и предавали неволята си по наследство, от баща на син. Прост бил и самият той — пък и могло ли да бъде иначе, когато по цял ден се скитал из горите със свинете, които пасял. А и животът му бил пълен с лишения и несгоди. Най-голямата му грижа били господарските свине — да ги опази и да ги нахрани. Дори за собствената си храна полагал много по-малки грижи, отколкото за свинете. Къшей черен хляб, диви горски плодове и толкоз. За облеклото не си заслужавало и да се мисли. Така живеел този бедняк, който бил повел след себе си разбунтуваните селяни.

И името му било едно такова селско.. Но името на този бунтар не трябвало да се споменава. Той можел да бъде назоваван и с прякора си. А той също така бил достатъчно селски и груб — *Бърдоква*. Това било името на някаква трева „бърдоква" или „бръдоква", която изобилно растяла в земите на българите. Бърдоква — това звучело доста грубо за изтънчения слух на византийските аристократи. По-добре било

обаче да се преведе, за да се види, че и името говорело за неговия селски произход. При това византийците имали съвсем подходяща дума — „лаханон", която означавала зеле, маруля и изобщо зеленчук. Така името му се осмисляло. От думата „лаханон" се получило *Лахана*. Под това име станал известен във византийската столица предводителят на селското въстание в България. Така било записано то и в съчиненията на тогавашните летописци. Истинското му име трябвало да бъде предадено на забрава.

Няколко века по-късно в една от килиите на Хилендарския манастир монахът Паисий събирал зрънце по зрънце сведения из старите летописи, за да напише история на своя народ. И когато достигнал до въстанието от XIII в., той срещал само едно име — Лахана. А български сведения липсвали. Така в „История славянобългарска" се появило името на цар Лахан, който бил взел властта от цар Константин Асен. Истинското име на вожда на българските селяни изглежда изчезнало завинаги.

В действителност обаче не било така.

През зимата на 1278/9 г. един монах написал следната бележка към едно евангелие, което сега се пази в Бялград: „Аз, раб божий Костандин, назован Войсил Граматик, написах тази книга за презвитер Георги, назован поп Радослав, в град Свърлиж, в дните на цар Ивайло и при нишавския епископ Никодим, в 6787 [= 1278/9], когато гърците обсаждаха град Търново."

Но кой е този Ивайло? Сигурно поп Костандин е сбъркал името на тогавашния цар Иван Асен III. Поради това дори и след откриването на приписката през средата на XIX в. в историческата литература продължавало да се говори за Лахана.

През втората половина на XIX в. в навечерието на Априлското въстание младият едва 20-годишен чешки учен Константин Иречек се захванал с едно голямо дело — да напише история на българите. Когато започнал да проучва въстанието на българските селяни, той се усъмнил в дотогавашните схващания: невъзможно било да се смесва простонародното име Ивайло с официалното Йоан (Иван); към името на царя в приписката липсвали обичайните формули и титли, които неминуемо съпътствували името на владетеля; говорело се, че

гърците се намират под стените на Търново и го обсаждат, а това означавало, че Иван Асен все още не е бил заел българския престол. Така Иречек достигнал до извода, че Ивайло и Иван Асен са две различни лица и че Ивайло е споменаваният във византийските извори Лахана. Сега вече няма спор по въпроса, че предводителят на селското въстание в България през втората половина на XIII в. се е казвал Ивайло, а името Лахана е само византийски превод на неговия български прякор — Бърдоква.

За историческата наука днес няма съмнение, че в гърдите на неукия български селянин Ивайло е туптяло едно неспокойно сърце, което не можело да се примири с обществените неправди. В този прост по произход човек обаче обладавал един смел и бунтовен дух, който съчетавал в себе си най-положителните и революционни черти на средновековното българско селячество. Поради това никак не е чудно, че тогавашните летописци свързват началото на въстанието с личността и личните действия на Ивайло. Нему те приписват и запалването на онази бунтовна искра, която след това се разгоряла в огромен пожар, който запалил сърцата на изтерзаните селяни и ги вдигнал на борба против техните притеснители и експлоататори.

НАЧАЛО НА ВЪСТАНИЕТО

Византийските летописци съобщават, че за въстание пръв заговорил Ивайло. И наистина немислимо е да се говори тук за някаква предварителна подготовка и организация за въстание. През средновековието селските движения избухвали стихийно, без някаква специална подготовка, и тази стихийност и неорганизираност произтичали от самия начин на живот на селячеството, от неговата ограниченост като класа. Приведен от тъмно до тъмно над своето парче земя, селянинът не искал и да знае какво става по-далече от него. Че някъде господарят пребил някого от бой — лошо било, но нали той самият е здрав и лично не бил засегнат с нищо? Че утре господарските слуги задигнели кравата му за неизплатени данъци — с какво това засягало другите селяни? Той трябвало да си плати задълженията. Всички страдали, съчувствували си, възмущавали се дори, но не могли да разберат, че трябвало сами да си помогнат. Всеки селянин много добре познавал селската нужда, глада, студа и разорението. Но селянинът не знаел

защо той бедствувал, гладувал и се разорявал и най-важното — не знаел как трябвало да се избави от тази нужда.

Засега не е известен и непосредственият повод, който накарал Ивайло и другарите му да се заловят за криваците, вилите и копралите. Известно е само, че Ивайло е виждал бедственото положение на своите другари и съселяни, че самият той е изпитвал на плещите си тежестите на това положение и е търсил изход от него. Така като обмислял по какъв начин трябва да се излезе от непрестанните беди и неправди, той достигнал до мисълта, че е необходима въоръжена разправа с болярите, т. е. премахване на конкретните носители на социалното зло. И когато тези мисли били вече достатъчно оформени, Ивайло започнал да ги споделя с другарите си. Той ги зовел на бунт, на гневна и отчаяна, но справедлива борба против техните угнетители и експлоататори.

Трудно е да се каже сега какво точно е говорил Ивайло на другарите си. Живеещите в Цариград летописци не са могли да знаят какви мисли са вълнували неукия и прост български селянин. Но какво друго са могли да искат Ивайло и неговите другари освен премахване на омразния феодален гнет? В думите на Ивайло „към бунт“ и в неговото желание „да властвува над народа“ в същност се съдържал страстен зов да се смъкне непоносимото данъчно бреме, да се премахне властта на ненавистните цар и боляри. Съобщава се също така, че Ивайло бил замислял „големи работи“. За византийските аристократи било трудно да разберат откъде се взела тази дързост — един обикновен селяк да поведе народа против всесилните господари. Това било не само дързост. Това изглеждало истинска лудост!

Дръзките думи на простия свинар напълно допадали на изтерзаните души на селяните и те ги слушали с жадност и надежда. Та кой от тях не бил изпитал жестоките произволи и притеснения на господарите? И кой можел спокойно и безропотно да чака края на своята гибел? Когато обаче ставало дума да се пристъпи към конкретни действия, те се стъписвали. Селяните се страхували от господарите си. Вярно е, че господарите спорели помежду си, вярно е също така, че те често се избивали едни-други, но стигнела ли работата до отношенията със селяните, всички вражди стихвали. Всеки гледал да помогне на съседа си, за да не се подпали и неговата черга. Те били готови да си окажат всякаква помощ, да смажат всяка съпротива на непокорните селяни. Господарят разчитал и на замъка си, и на личната си дружина, и на помощта на свои-

те съседи, и на помощта на самия цар. А кой щял да помогне на селянина? Никой! Поради това не било лесно да се преодолеят невежеството, некултурността, политическата тъпота и пасажданата с векове покорност на масите спрямо господарите. От сегашното си състояние те не били доволни, роптаели и искали да се промени. Да се вдигнат на борба и да го премахнат обаче не се решавали.

Наистина не може да се каже, че през средновековието българските селяни са се отличавали с някаква особена покорност. По-скоро би могло да се твърди обратното. Така например още през X в. презвитер Козма се оплаквал, че богомилите „учат своите да не се подчиняват на властелите, ненавиждат царя, ругаят старейшините, укоряват болярите, считат, че са омразни на бога ония, които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар". Подобни революционни проповеди е могло да се чуят и покъсно. По време на византийското владичество българското селячество се революционизирало още повече и многократно се вдигало на борба против чуждестранния политически и феодален гнет. През XIII в. в историческите извори се споменава вече за опити да се отнеме имуществото на църкви и манастири, както и да се навреди на царя. По всичко изглежда, че тези действия не са били единични и случайни, щом като станало нужда в „Синодика на цар Борил" да се обявява „анатема трижди" срещу всички ония, които посягали върху имуществата на църквите и манастирите (§ 99), или пък по някакъв начин се опитвали да увредят на владетеля (§ 101).

Въпреки всичко това обаче, не било лесно да се вдигнат простите и невъоръжени селяни срещу обучените и въоръжени до зъби войски на царя и болярите. Поради това, при все че смъртно ненавиждали своите угнетители и се отнасяли с явно съчувствие към думите на Ивайло, при апелите му за бунт селяните се колебаели, а имало и такива, които направо изразявали своето недоверие и апатия.

Ивайло обаче не се оказал човек, който може да бъде разколебан от първия неуспех. Византийските летописци съобщават, че сега зовът му за борба станал още по-пламенен и смел. Цялото му съзнание било заето само с това, как да се премахнат феодалните беззакония и експлоатация. Когато другарите му отказали да го последват, той започнал да прекарва по-голямата част от времето си в размисъл, като не преставал да ги убеждава и да ги подтиква към действие. Скоро те го чули да им разказва за някакви явявания на светии, кои-

то му казвали, че бог го е определил да застане начело на народа и да го поведе на борба. И колкото повече той разказвал тези неща, толкова повече хората му вярвали. Вместо с недоверие, както първоначално се отнасяли към призивите му за борба, сега другарите му започнали да гледат на него с по-голямо уважение и доверие, като вярвали, че подетото от него дело е справедливо и ще завърши благополучно. И един ден, когато Ивайло им бил казал, че определеното за бунт време вече е дошло, те го последвали.

Било през пролетта на 1277 година. Въстанието избухнало. Първата въстаническа дружина била образувана от другарите и съселяните на Ивайло — все такива бедняци като него. Начело на въстаниците застанал самият Ивайло. Препасал меч, наметнал връхна дреха, възседнал кон — той смело повел другарите си на борба против болярите.

В историческата литература е било обръщано твърде голямо внимание и премного е бил надценяван религиозният елемент, с който е преплетено началото на въстанието. Един буржоазен историк дори достигна дотам, че обяви Ивайло за личност „без здрави умствени и нравствени устои" Всичко това се правеше с цел да се докаже, че масите са били заблудени и увлечени на въстание от една неустойчива в умствено отношение личност. По този начин се скриваше тежкото положение и безогледната експлоатация на селячеството, отклоняваше се вниманието от онази нажежена и революционна атмосфера, която е така характерна за втората половина на XIII в.

Внимателното проучване на събитията показва, че в първите действия на Ивайло няма и помен от мистика. Той беседвал с другарите си и другите съселяни за тежкото им положение и за болярските неправди, зовел ги на въоръжена борба, но за никакви явявания на светии не ставало дума. Едва по-късно, когато се сблъскал с апатията и недоверието на селяните, когато трябвало да се преодолее тяхната робска покорност и нерешителност, той заговорил, че му се явявали светии, които го сочели като определен от бога човек, който трябвало да застане начело на народа и да стане цар.

През средновековието религията имала извънредно голямо влияние върху умовете на хората, поради което никак не е чудно, че унесеният в размисъл върху бедственото положение на народа селянин е могъл да изпадне в състояние, че наистина да му се стори, че му се явяват светии, които го подтикват да поведе хората на бунт. Не е изключено също така самият Ивайло да е съчинил всичко това, за да може по-лесно да убе-

ди съселяните си, след като не бил в състояние да ги убеди иначе. Възможно е другарите на Ивайло да са разпространили тази мълва, за да могат да убедят селяните от околните райони в успешния край на започнатото дело и да ги вдигнат на въстание. Най-вероятно обаче е всичко това да е дело на народната мълва, която обкръжила името на Ивайло с „божията благословия" и по този начин изразила увереността в победния изход на борбата с болярите. Във византийската столица вестта достигнала украсена, както е била разказвана от цял народ. Поради това тогавашните летописци не са могли да отделят истината от легендарния характер на събитията, поради което сведенията им не винаги са съвсем точни.

Преплитането на религиозния елемент с въоръжената борба е нещо съвсем обикновено за средновековието. Целият духовен и политически живот по това време попаднал под силното влияние на християнската църква. Средновековният морал — това бил моралът на християнската религия, средновековната философия — философията на християнската религия. Дори в съдилищата текстовете от библията имали силата на закон. Това върховно господство на богословието върху всички области на умствената дейност придавало на обществените порядки божествен произход. Всеки опит да се промени установения ред бил обявяван същевременно за бунт против бога и се считал за непростим грях.

Ясно е оттук, че така както официалната църква защищавала и утвърждавала феодалния ред и държава в името на бога, в името на същия този бог трябвало да се води борбата против експлоататорите и насилниците. Поради това религиозният елемент във въстанието се явява като нещо необходимо и неизбежно. Той се явява като идеологическо оправдание на борбата на масите срещу феодализма и неговите крепители. Поради това из цялата страна се предавало от уста на уста, че Ивайло „е получил знак за действие от бога", че „от бога му бил даден знак да управлява", че бог го бил посочил като човек, който е определен да поведе народа на борба. Това същевременно означавало и увереност, че започнатата борба ще бъде доведена до победен край.

Византийските летописци не само че са се опитали да предадат на забрава истинското име на Ивайло, но не са намерили за необходимо да отбележат къде се е родил и живял той, както и в кой район на страната е избухнало въстанието. Поради това в историческата литература са били изказани най-различни предположения. Докато едни от историците са склон-

ни да търсят центъра на въстанието някъде на запад — към Софийско, други приемат като най-вероятно това да е станало из търновските села.

От развоя на събитията се вижда, че след избухването на въстанието започнало преследване на татарите чак до прогонването им отвъд Дунав. След това въстаналите селяни се отправили към столицата, за да се разправят с царя и болярите. Едва тогава търновските първенци се почувствували застрашени, което показва, че въстанието започнало в отдалечен от Търново район.

Сега вече окончателно се счита за доказано, че центърът на въстанието е бил в Североизточна България, към днешна Добруджа. Тук бил пътят на татарските дружини, тук техните набези били и най-опустошителни. В този отдалечен от столицата район властта на болярите била и най-слаба, поради което селяните трябвало сами да си помогнат. Отдалечеността на въстаналия район от столицата обяснява и онази първоначална апатия на търновските боляри към ставащите събития. Последните се почувствували застрашени едва когато въстаническата армия се насочила към Търново.

Характерно за въстанието е това, че още от самото начало то взело големи размери и въстаниците постигнали значителни успехи. Това се обяснява с две неща. Първо, въстанието избухнало в район, където поради отдалечеността от столицата и непрекъснатите татарски набези болярите почти били загубили контрола над областта. Това дало възможност на въстаналите селяни, без да срещнат някаква особена съпротива, да разпростират властта си над доста голяма територия. Болярите мислели повече за личното си спасение и не могли да отделят необходимите сили за смазване на въстанието. За първоначалния успех на въстанието особено голямо значение имали мерките, които били предприети от Ивайло и неговите другари. Като използували страха на болярите от татарите, въстаниците започнали набези над техните имения и ги подлагали на разорение. Това било правено не само от чувство на лична мъст и желание за саморазправа, но и с цел да се набавят необходимите храни и оръжие. И колкото по-чести били тези нападения, толкова повече въстаническата дружина изпъквала в очите на населението като закрилник и спасител от господарските произволи. Довчерашните смазани от експлоатация селяни започнали вече да надигат глава, да се разправят с господарите си и да се присъединяват към въстаническата дружина на Ивайло. Пламъкът на въстанието обхващал все нови и нови болярски владения.

По същото това време основната въстаническа дружина не прекъсвала нападенията си над феодалните имения. Тя растяла не само числено. В сблъскванията с болярските свити бойният опит на въстаниците все повече и повече се обогатявал. Подобрявало се и въоръжението им. Нараствал и авторитетът им сред масите. Растяло и тяхното самочувствие. Увереността на селяните в собствените им сили укрепвала.

Успоредно с набезите срещу болярските имения били взети сериозни мерки за разширяването на въстанието и в съседните райони. Ивайло и другарите му много добре разбирали, че успехът на въстанието зависи от неговата масовост. Колкото по-голяма територия въстанела, толкова по-трудно било за болярите да си помагат един на друг, толкова по-лека щяла да бъде борбата на въстаниците против тях. Затова от въстаническата дружина били отделени специални хора, които били разпратени в съседните, невъстанали още области. Тук те разказвали за Ивайло, за неговата дружина, за успехите им против болярите и ги призовавали на бунт.

Тези пратеници извършили огромна работа. Те разнесли името на Ивайло и вестта за въстанието и из най-затънтените райони. Това, което хората дори не смеели и да мечтаят, най-после станало действителност. Появил се бил народен закрилник, получил бил и божията благословия, постигнати били и първите успехи. Нямало съмнение, че времето за разплата с насилниците било настанало. И сега, когато тези пратеници, прости селяци като тях, им разказвали за Ивайло, когото те били виждали и лично познавали, нямало вече място за колебание. Народът въставал. И колкото по-големи били успехите на въстаническата дружина, толкова по-резултатни били призивите на тези въстанически пратеници, толкова повече селяни се стичали при Ивайло.

Въстанието в българските земи растяло не с дни, а с часове. Непрекъснатите набези на въстаническата дружина над феодалните имения объркали болярите. Една част от тях станали жертва на народното негодуване, други се скрили зад непристъпните зидове на крепостите си, а трети потърсили спасение чрез бягство. От своя страна това дало възможност и на най-нерешителните селяни да повярват, че е настанал краят на теглото. Така авторитетът на въстаническата дружина нараствал още повече. Селяните започнали да се стичат към Ивайло на цели групи. Скоро той се видял заобиколен от значителна въстаническа войска. Това не било вече първоначалната необучена и слабовъоръжена войска, а добре въоръжена,

достатъчно силна и със сравнително богат боен опит армия. Тя притежавала и висок боен дух, вярвала в силите си и в успешния изход на започнатото дело, а така също горела от желание да отмъсти на довчерашните си господари за вековните неправди. Тази армия, както съобщават византийските летописци, била съставена от хора „смели и дръзки". Тя била вече в състояние да води и по-сериозни сражения.

БОРБА С ТАТАРИТЕ

След като освободили доста голяма област, преди да потеглят към Търново, за да се разправят окончателно с царя и болярите, въстаниците трябвало да помислят за очистването на страната от татарските шайки. Татарските пълчища, както съобщават византийските летописци, вършели набези всеки ден, разорявали страната и ограбвали имуществото на българското население. По същото време царят и болярите стояли скрити на завет зад яките стени на крепостите си, нехаели пред народното нещастие и не предприемали нищо за избавянето на селячеството от този страшен бич. Наложило се въстаническата армия да поеме и известни охранителни функции, да се погрижи за защитата на народа и страната от външните нашественици. И наистина въстаническата армия не могла да постъпи иначе. Съставена от селяни, тя нямала друга по-голяма грижа от това да защищава селячеството независимо дали от вътрешни или от външни врагове. И сега, когато болярите били усмирени, а някои от тях и обезвредени, трябвало да се отстрани главната опасност — татарите. Ликвидирането на татарската опасност било необходимо и от други съображения. Не могло да се мисли за по-нататъшното развитие на въстанието и особено за поход към столицата, докато на територията на въстанието действували или имало опасност всеки момент да налетят татарски дружини. Без здрав тил, без ликвидирането на външната опасност било невъзможно да се поведат селяните срещу царската войска.

Борбата на въстаническата армия с татарите на практика означавала борба и срещу болярите. Известно е, че царят и болярите признавали зависимостта си от татарите. При създалите се условия болярите лесно можели да потърсят политическия съюз и съдействие на татарските дружини и да ги използуват срещу въстаниците. Поради това, като се опълчели против татарските шайки, въстаниците лишавали царя и болярите от един евентуален съюзник.

Когато въстаническата дружина укрепнала и се въоръжила добре, тя нападнала една от плячкосващите татарски шайки и я унищожила. Това повдигнало още повече самочувствието на въстаниците и укрепило увереността им в успешния завършък на борбата срещу нашествениците. Наскоро след това била разгромена още една татарска дружина. Така в непродължително време въстаниците постигнали решителни успехи в борбата с татарите. Въстаническата армия вече станала техен достоен противник. В очите на селяните въстаниците израсли като сериозна военна сила.

Успешната борба с разбойническите татарски дружини допринесла за още по-големия размах на въстанието. Селяните от цели области се вдигали на оръжие и сами започнали да се разправят с нашествениците. Заредили се победи след победи, в резултат на които татарските пълчища понесли нечувани загуби и били принудени да се оттеглят зад Дунав. Така в един непродължителен период от време цялата българска територия била очистена от свирепствуващите татарски дружини.

Това станало през есента на 1277 година.

Победите над татарите и изгонването им от страната било събитие от изключителна важност за по-нататъшното развитие на въстанието и определя една от най-характерните му черти — широк размах и бурен темп на развитие още от самото начало. Борбата против експлоататорите-боляри се сляла с борбата против външните нашественици в една единна борба — борба против всички потисници и насилници, борба едновременно и срещу вътрешните и срещу външните врагове. Като защищавали собственото си имущество и благосъстояние срещу грабителите, въстаналите селяни станали и защитници на страната. Като нанасяли съкрушителни удари на татарите и ги преследвали до пълното им изгонване от страната, въстаналите селяни освобождавали все нови и нови области и райони. Така в хода на борбата с татарите въстанието се разпространявало над нови области и били нанасяни удари и над феодалната класа. Поради това въстаническата армия израствала в очите на селяните като освободителка от всяко насилие. Затова към войската на Ивайло се присъединявали цели области и както съобщават византийските летописци, „напълно бяха убедени, че ще бъдат добре под неговата власт". Само с този неописуем изблик на патриотизъм и накипяло чувство на мъст на изтерзаните селяни може да се обяснят и постигнатите изумителни успехи — за кратко време от избухването на

въстанието то обхванало голяма част от страната, а татарските орди трябвало да се спасяват на север от Дунав.

Победата над татарите е събитие от огромно значение. За да стане по-ясно голямото значение на постигнатия успех, трябва да се има пред вид каква страшна напаст представлявали татарските нашествия за средновековна Европа. Там, където се стоварвал техният удар, оставало само пепел и разорение. Под техните удари за един доста дълъг период от време загубила политическата си независимост и Русия, а българските владетели били техни послушни васали и данници, като не смеели да предприемат нищо за защита на собствената си страна.

За татарите се разпространявали най-различни слухове, а самото споменаване на името им карало хората да тръпнат от ужас и страх. Говорело се, че те имали кучешки глави, че се хранели с отвратителна храна и дори че ядели човешко месо. Уплахата от татарските нашествия била всеобща. Византийските летописци разказват един случай, когато населението на гр. Никея изпаднало в невъобразима паника при лъжливата мълва за едно татарско нападение. Разказва се дори, че никейският император цял се сковавал от страх само при споменаване на името им и когато трябвало да ги приеме в двореца си, треперел от страх, при все че бил пазен от солидна стража. Той дори наредил при завръщането си пратениците да бъдат преведени през най-непроходимите планини, за да видели татарите трудността на пътя и да се откажели от нападение.

И ето сега срещу същите тези татари, които били считани от всички за непобедими и никой не смеел да им излезе насреща, недостатъчно въоръжените български селяни не само че се осмелили да им се противопоставят, но ги победили и изтикали отвъд Дунав. Това спечелило неувяхваща слава за въстаническата армия, поради което става лесно разбираем и този непрекъснат приток на нови въстаници към нея.

Победата над татарите още повече ускорила развоя на въстанието. Тя предопределила неговия по-нататъшен победен устрем, а името на Ивайло все повече и повече се носело от уста на уста като име на народен закрилник и спасител.

ПОХОД КЪМ ТЪРНОВО

Но не само татарите е трябвало да изпитат натрупваните в продължение на векове ненавист и революционна решителност на народните маси. Накипялото чувство на мъст, назре-

лият стремеж към по-добър живот, желанието на селяните да се избавят от феодалния гнет и експлоатация е трябвало да бъдат изпитани преди всичко от главните виновници за притесненията и несгодите — царя и болярите. Поради това, когато татарските орди били прогонени зад Дунав, въстаническата армия се насочила към Търново, за да се разправи с довчерашните си господари и потисници.

Походът на въстаническата армия към столицата се характеризира с особено бързо нарастване и разширяване на въстанието. Сега селяните били лице срещу лице със своите господари. Място за компромиси нямало — или въстанието щяло да бъде смазано, или болярите сломени. Предстояла последната, но решителна схватка. И понеже въстаниците твърдо вярвали в силите си и били изпълнени с решимост да се борят докрай за своите права, изходът на борбата зависел от съпротивата, която били в състояние да окажат търновските велможи.

Широкият размах на антифеодалното въстание, непрекъснато следващите една след друга победи, присъединяването на цели области към въстаниците, разправата на селяните с болярите — всичко това твърде много обезпокоило търновските първенци. В столицата царели смут и уплаха. Нима дрипавите селяци щели да се появят под търновските стени? А положението било тревожно. Слуховете за успехите на въстаниците били страхотни. В движението на селяните царят и болярите виждали нещо необикновено, „нещо велико", както се изразяват византийските летописци. Трябвало нещо да се направи. И докато до вчера царят и болярите се криели зад непристъпните стени на крепостите си и нехаели за страданията на измъчения от татарите народ, сега те почувствували класовите си интереси застрашени и се раздвижили. Било решено да се излезе против въстаниците с цялата налична войска и да се смаже това движение, преди още да се е случило нещо непоправимо.

Но ако болярите били единни по въпроса за необходимостта от разгрома на въстанието, не така стояла работата, когато трябвало да се пристъпи към конкретни действия. Дори и пред лицето на общата опасност от страна на въстаналите селяни те не могли да преодолеят личните си, тясно егоистични интереси и да се организират за колективен отпор. И докато една част от болярите подкрепяли централната власт в борбата ѝ с въстаниците, други гледали да се възползуват от затрудненията на царя и организирали заговори, а трети, макар и не много на брой, направо взели страната на Ивайло. Така бо-

лярските ежби се разгорели с нова сила. Цар Константин Асен не се ползувал с никакъв авторитет и бил едва ли не фигурант на престола. Жена му, царица Мария, била уплетена в болярските сплетни и най-безогледно се разправяла с всички, които не ѝ били угодни. Много от най-тъмните страни на дворцовия живот излезли наяве.

Преминаването на някои боляри на страната на въстаниците ни най-малко не променило характера на борбата и целите, в името на които селяните изоставили мирния живот и се хванали за оръжието. Ежбите сред господствуващата класа били толкова остри, че една част от болярите наистина предпочела да се съюзи с въстаниците и да ги използува против своите врагове. Различни са причините, които накарали тези представители на феодалната класа да вървят ръка за ръка с въстаналите селяни. Едни са направили това от користни съображения — да запазят имуществото си и да имат по-изгодни позиции срещу търновските първенци. Други били увлечени в борбата още по време на сраженията с татарите — като се противопоставяли на татарите, чрез това те защищавали собствените си владения и благополучие. Имало и такива, които са били просто принудени да участвуват във въстанието — в противен случай ги заплашвала гибел и смърт. Не са липсвали и авантюристи, които искали да се възползуват за лични изгоди и да изкористят народната борба. Участието на тези чужди елементи във въстанието е типична проява на непоследователната класова и революционна борба на средновековното селячество.

При това положение на нещата съвсем малко боляри останали верни на царя и били готови да го последват. Въпреки неблагоприятното развитие на събитията обаче Константин Асен започнал да събира войските си и да се готви за поход. Византийските летописци съобщават, че той не бил повече в състояние да понася непрекъснатите набези и издевателства на селяните над болярите. При това той считал за срамно, че един човек като Ивайло, който произхождал от съвсем прост род, бил събрал такава огромна войска, причинил безброй злини на феодалите и „вече заплашвал с голяма опасност цялата държава“ Време за губене нямало. Въстаническата армия трябвало да бъде посрещната и сразена колкото се може по-далеч от столицата. Като застанал начело на събраните войски и придружени от верните си боляри, возеният на колесница (понеже бил куц) български цар се отправил на поход.

Срещата между въстаниците и царската войска станала някъде по средата на пътя между Търново и Добруджа. Още в

първото сражение царската войска била разгромена. В историческите извори се разказва, че когато двете войски се срещнали, Ивайло нападнал пръв, победил със сила и заклал царя „като жертвено животно, без той да направи във войната нещо достойно за царството си". Остатъците от царската войска преминали на страната на въстаниците. Победата на селяните била пълна.

Постигнатата победа била решаваща за по-нататъшния развой на въстанието. С разгрома на царската войска била отстранена и последната преграда към столицата. Устремът на въстаналите селяни бил вече неудържим. Пламъкът на въстанието обхванал цялата страна. Вдигнали се и райони, където въстаническата армия не била стъпвала. От черноморското крайбрежие до долината на Морава всичко кипяло.

Казала своята дума и градската беднота. Населението на градовете и на крепостите също така се вдигнало на борба, избивало своите управници и се присъединявало към въстаническата армия. Пътят към Търново се оказал един непрекъснат триумф. Навсякъде Ивайло бил провъзгласяван за владетел и цар. Населението по села, градове и крепости ликувало и се радвало.

В началото на 1278 г. въстаническата армия достигнала до столицата и я обсадила.

НАМЕСАТА НА ВИЗАНТИЯ

Главната опасност за въстаниците обаче дошла оттам, откъдето те най-малко я очаквали — от страна на Византия.

По това време на запад се изграждала голяма антивизантийска коалиция начело с неаполитанския крал Карл Анжуйски. Българският цар Константин Асен бил във враждебни отношения с Византия и търсел политически съюз с нейните най-заклети врагове. Първоначално той насочил погледите си към египетския султан, но когато този опит излязъл несполучлив, царят се обърнал към Неапол. През зимата на 1277/78 г. български и сръбски пратеници се намирали вече в двора на неаполитанския владетел, за да уговарят съюза против цариградската империя.

Създаването на тази коалиция сериозно заплашвало византийската империя, поради което цариградският император взел всички мерки да я осуети. Особено внимание било обърнато на балканските държави и преди всичко на България. Поради то-

ва когато във византийската столица пристигнала вестта за ставащите в България събития, императорът Михаил VIII Палеолог решил да се възползува от тях. За целта още през зимата на 1277/78 г. той лично потеглил от Цариград, дошъл в Одрин и се заел с укрепяването на българо-византийската граница. По това време обаче императорът все още нямал пълна представа за характера на събитията, които ставали на север от Стара планина. Затова той изпратил специални шпиони, които да разузнаят и му докладват всичко най-подробно.

Първоначално Михаил VIII Палеолог смятал, че в България била избухнала обикновена болярска междуособица. Той искал да знае какви са силите на новия претендент за престола, има ли изгледи той да се добере до царската власт и каква политика би провеждал по отношение на Византия. Императорът дори смятал да се сроди с новия претендент за престола, като му даде една от дъщерите си за жена, стига само да може да предотврати българо-неаполитанския съюз и евентуално да наложи политическото си влияние над българската държава.

Докато пристигнели сведения от изпратените шпиони, императорът предприел обиколка по границата и подготвял условията за една евентуална намеса в българските междуособици. Че във Византия са отдавали твърде голямо внимание на събитията, които се разигравали на север от Стара планина, се вижда не само от личната загриженост на императора за безопасността на границата, но и от това, че обиколката била предприета много бързо и при крайно трудни зимни условия. При това Михаил VIII Палеолог едва не станал жертва на една катастрофа. Конят му се подхлъзнал и паднал на поледицата. От падането императорът получил такива тежки рани, че дълго време след това трябвало да ги лекува.

Когато императорът се завърнал в Одрин от обиколката си по границата, тук той узнал новината за гибелта на българския цар Константин Асен. Тук се били събрали и избягалите от България боляри, които разказали на Михаил VIII Палеолог за разиграли се събития отвъд Хемус и най-настойчиво молели за помощ. Скоро се получили и нови сведения, които далеч надхвърлили всички очаквания и които сериозно обезпокоили императора. Завърналите се от България византийски шпиони съобщили, че в случая става дума за едно антифеодално движение, че царят е убит, че въстаническата армия контролира почти цялата територия на страната и в момента се намира под търновските стени. Било съобщено също така, че царицата и

боларите не били в състояние да окажат продължителна съпротива. Всички изгледи за успех били на страната на въстаниците.

Новите сведения хвърлили в тревога византийските първенци. Размерите на въстанието и неговият победен устрем ги плашели. Те се страхували, че примерът на българските селяни може да подействува заразително и на византийските селяни, чието положение не било по-добро. Особено рисковано било ако това станело именно сега, когато всеки момент се очаквало нападението на коалицията начело с Карл Анжуйски. Нямало съмнение, че предстояла намеса на византийците в българските работи и че те щели да бързат със смазването на въстанието, докато не станело късно.

Още докато бил в Одрин, Михаил VIII Палеолог свикал специален съвет, на който било обсъдено създалото се положение. Единодушно било мнението, че отношението към въстанието трябва да бъде отрицателно и че е необходимо колкото се може по-скорошна намеса в българските събития. Според византийските летописци императорът произнесъл реч, в която се постарал да оправдае агресивната политика на Византия и вмъкването ѝ във война с България. Той се изказал, че като напредвал планомерно и непрестанно, Лахана малко по малко събрал голяма войска и се издигнал до голяма сила. Ако продължавал така, щяло да дойде време, когато и самите ромейски войски нямало да бъдат в състояние да му се противопоставят и да излязат наглава с него. Ако ромеите искали да живеят безопасно и необезпокоявани от него, трябвало да побързат и колкото се може по-скоро да се предотвратят злините, които се приближавали към техните граници. При това те не трябвало да чакат злото да дойде до тях, тъй като тогава нямало да бъде известно на какъв риск може да се подхвърлят. Много по-добре било да се премахне злото, докато е в зародиш. Това било за тях и полеко, и по-безопасно.

Още тук, на съвета в Одрин, макар много добре да знаели, че въстаниците ни най-малко не ги заплашват, византийските първенци решили да се намесят в българските събития. При това тази намеса трябвало да стане колкото се може по-прикрито, за да не се предизвика недоволството на някои от българските боляри. Било възприето мнението на Михаил VIII Палеолог да се изтъкне нов претендент за българския престол и византийските войски да му окажат колкото се може по-голямо съдействие и подкрепа. При това новият претендент за българския престол трябвало да бъде оженен

за дъщерята на византийския император. По този начин щяло да се осигури византийското политическо влияние над България.

Изборът паднал върху Иван — сина на болярина Мицо. Този Иван Мицо бил далечен роднина на стария Асенов род, поради което можел да бъде изтъкнат като претендент за българската корона. Освен това бащата на новия претендент навремето се проявил като доверен човек на Михаил VIII Палеолог, на когото той предал важната черноморска крепост Месемврия. Синът на болярина-предател бил в момента най-удобното оръдие за провеждането на византийските планове в България.

След като получил съгласието на патриарха и императрицата, Михаил VIII Палеолог пристъпил към изпълнението на взетите от съвета в Одрин решения. Иван Мицо бил извикан от владенията си в Мала Азия, оженили го за дъщерята на императора и го провъзгласили за български цар. Към титлата му било прикачено и фамилното име Асен. Императорът дори обявил, че ще бъдат наказвани най-строго всички ония, които не признавали новия български цар и не го назовавали с неговото ново име. След това новоизпеченият претендент за българския престол бил изпратен с византийска войска в България, за да търси наследствените си права по линия на Асеновия род. По този начин Михаил VIII Палеолог направил опит да скрие истинските си намерения. Със светлото име на Асеновци трябвало да се измести както царицата-византийка Мария, така и произлезлият от прост пастирски род Ивайло. При това положение византийската помощ поне в очите на българското болярство трябвало да изглежда оправдана — Михаил VIII Палеолог помагал не само на един законен наследник на престола, но и като тъст се грижел за собствения си зет.

Преди още Иван Асен да замине с византийски войски за България, Михаил VIII Палеолог не пропуснал случая да получи от него клетва за вярност. Кандидатът за българския престол трябвало да се признае за васал на византийския император независимо от това дали мисията му ще се увенчае с успех или не.

Византийският император се заел да осигури властта за зет си и по дипломатически път. За целта той щедро надарил всички български боляри, които изявили съгласие и готовност да минат на страната на Иван Асен и да го подкрепят. Михаил VIII Палеолог им обещал, че в случай на успех ще

ги надари с нови подаръци и привилегии. С щедри подаръци били спечелени и някои колебаещи се български боляри. Били изпратени най-сетне многобройни подаръци и в самата България. Чрез тях трябвало да бъдат подкупени местните български боляри, за да окажат подкрепа на Иван Асен и византийската армия. Същевременно Михаил VIII Палеолог изпратил свои доверени хора в Търново, които да подготвят капитулацията на царица Мария и приемането на Иван Асен за български цар.

По този начин с добре обмислен комбиниран удар — военен и дипломатически, Михаил VIII Палеолог смятал да смаже въстанието и да направи България васална на Византия държава. В изпълнението на този план пратениците на Михаил VIII Палеолог тайно пристигнали в Търново и започнали да упражняват натиск върху болярите за преминаването им на страната на Иван Асен. В същото време византийските войски прекосили границата и нахлули в България.

Настъплението на византийците било съпроводено с извънредно големи жестокости. Селячеството и градската беднота били подложени на избиване, а болярите и останалите по-заможни български граждани — отвеждани в плен и след това зачислявани във войската на Иван Асен. По този начин големият двубой на селячеството и болярите в България бил усложнен от намесата на една външна сила — Византия. Създала се една крайно сложна и заплетена обстановка.

ВЛИЗАНЕТО НА ВЪСТАНИЧЕСКАТА АРМИЯ В ТЪРНОВО. ИВАЙЛО ЦАР

При своето настъпление в България византийците срещнали упоритата съпротива на въстаналия народ и придвижването им във вътрешността на страната ставало извънредно бавно. А те бързали. Трябвало да изпреварят Ивайло и да не допуснат влизането на въстаническата армия в Търново, тъй като в противен случай всичките им планове се проваляли. Наред с това все по-ясно ставало, че осъществяването на плановете на Михаил VIII Палеолог до голяма степен зависело от обезвреждането на царицата и спечелването на болярите. Наложило се византийските агенти в Търново да се активизират още повече.

Действията на византийските агенти били насочени към разединяване на болярството и противопоставянето им на царица Мария. Затова, като използували уплахата на болярите

от въстаналите селяни и като не скъпели подаръците и обещанията, те вече открито започнали да подстрекават търновските първенци срещу царицата и предлагали помощта на Византия против дружините на Ивайло. На практика това означавало да бъдат допуснати византийските войски и Иван Асен в Търново, а Мария и сина ѝ Михаил да бъдат изпратени на заточение в Цариград.

Колкото и добре да били обмислени плановете на византийския император, те имали една слаба страна. Властта на новия претендент щяла да се крепи на силата на чуждото оръжие, а голяма част от търновските първенци не искали да видят византийски войски в столицата. Това правело политиката на Михаил VIII Палеолог съвършено непопулярна и плановете му рано или късно трябвало да претърпят провал.

Положението в Търново било критично. Цялата страна се намирала вече в ръцете на въстаниците. Ивайло стоял с дружините си под столичните стени. Болярските имения били подложени на разорение. По същото това време от юг настъпвали византийските войски, които водели след себе си претендента за престола Иван Асен. Заедно с тях идвали и настроените в полза на Византия български боляри. Предстояла борба на два фронта — срещу въстаническата армия и против византийските войски. А това по всеобщото мнение било непосилна задача.

Царицата и болярите си давали ясна сметка за създалото се положение. Ако се предадели на византийците, това означавало за Мария лишаване от престола, а за болярите — намаляване на привилегиите и господство на привържениците на Иван Асен. Явно било, че трябва да се прибегне до споразумение с един от двамата противници, тъй като не могло да се получи помощ отникъде, нито пък да се продължи войната на два фронта.

За споразумение с въстаниците царицата и болярите не искали и да помислят. Оставали византийците. Според византийските летописци царица Мария считала че единствен изход от създаденото положение било споразумението с императора. Това изглеждало твърде възможно, тъй като благодарение на неговите грижи тя станала българска царица. При това задълженията ѝ като вдовица не ѝ позволявали да се споразумее и заживее с убиеца на своя мъж. Затова тя решила да изпрати пратеници при императора и да се опита да го отклони от неговите намерения. Царица Мария била съгласна на всякакви отстъпки, стига само да запази за себе си и за сина си царската корона.

За Михаил VIII Палеолог обаче било съвършено ясно, че не толкова задълженията към убития съпруг, колкото страхът от въстаниците карали царицата и болярите да прибягнат до предложението за помиряване с Византия. Не било обаче само това. Болярите и царицата също така не били в състояние да се съпротивяват на византийските войски, а да се споразумеят с въстаниците било решително невъзможно. При това положение не им оставало нищо друго, освен да предпочетат по-малкото зло — да се предадат на византийските войски и да приемат Иван Асен за български цар. И понеже разполагал с подкрепата на една значителна част от българските боляри, а така също разчитал на дейността на своите агенти в Търново, византийският император отказал исканата му помощ и поискал безусловната капитулация на царицата. Български цар трябвало да стане Иван Асен.

Този решителен отказ и ултимативното искане за капитулация още повече влошили положението на търновските първенци. За споразумение с въстаниците обаче и сега те не искали да помислят. Невъзможно е, разсъждавали търновските боляри, тези, които държат властта, да се споразумеят с противниците на тази власт. Не оставало нищо друго, освен още един път да се обсъдят условията на византийския император и да се подновят предложенията на царицата. И този път обаче търновските първенци намерили, че исканията на Михаил VIII Палеолог са неприемливи. Те били готови на нови, още по-големи отстъпки. Императорът обаче бил непреклонен и неумолим. Силата била на неговата страна. От юг византийските войски все повече навлизали в българските територии и наближавали столицата. Очаквало се и ново татарско нашествие.

И изведнъж станало това, което най-малко било очаквано. Царицата и болярите предложили на Ивайло да стане цар, да се ожени за Мария, да признае сина ѝ за престолонаследник и заедно да продължат борбата против византийските войски. Летописците разказват, че Мария решила да пренебрегне и задълженията към покойния си мъж, и негодуването на хората, като се споразумее с Ивайло, стига само да извлече полза за себе си и за своя син. Тя си давала ясно сметка, че това означавало да се отворят вратите на столицата за въстаническата армия, да се предадат и останалите крепости, а самата тя да заживее със свинаря като царица с цар. На това тя трябвало да се съгласи, тъй като хората на Михил VIII Палеолог не я оставяли на мира. Затова тя побързала да изпрати пратеници в лагера на въстаниците и им съобщила предложението за споразумение.

Предложението на царицата за споразумение с въстаниците не било само нейно лично дело. За вземането на това решение върху нея е било оказано давление от страна на онези български боляри, които не искали да видят византийските войски в столицата и императорския зет Иван Асен върху българския престол. Това предложение било и тяхно дело и чрез него те дали своя отрицателен отговор на исканията на византийския император за безусловна капитулация.

Постъпката на царица Мария и болярите била добре обмислена. Те виждали много добре, че не са в състояние да окажат продължителна съпротива на въстаническата армия. От страна на византийския император също така не могло да се очакват никакви отстъпки. Единственият изход бил да се търси споразумение с Ивайло. При това, когато се решили на тази си постъпка, те не правели това от добри чувства към въстаниците и нямали намерение да спазват постигнатото споразумение. Те имали намерение на първо място да противопоставят въстаническата армия на византийците и на тяхното протеже Иван Асен. Това щяло да създаде още по-големи затруднения на византийския император и щяло да го накара да промени политиката си към България. Ако той бил склонен на по-големи отстъпки, тогава царицата и болярите можели да изневерят на въстаниците и да минат на негова страна. Ако императорът продължавал да остава непреклонен, въстаническата войска щяла да се справи с византийските нашественици, а болярите сами щели да помислят кога и как да се избавят от Ивайло. И в двата случая царицата и болярите се намирали в по-благоприятно положение, отколкото ако приемели ултиматума на Михаил VIII Палеолог за безусловна капитулация.

В същото време, когато прибягнали до сключването на споразумение с въстаниците, царицата и болярите преследвали и друга цел. Едно споразумение с въстаниците им давало възможност да запазят привилегиите и имуществото си. Чрез сътрудничеството си с въстаниците те имали възможност да разлагат въстанието отвътре, да организират заговори и преврати, да се разправят с Ивайло и неговите привърженици. Болярите получавали възможност да влияят върху хода на въстанието, да приспиват бдителността на селяните и да забият нож в гърба им в най-решителния момент.

Независимо от целите, които преследвали обаче, независимо и от изгодите, които им давало споразумението в сравнение с предложенията на византийския император, предложението на царицата и болярите за споразумение с въстаниците

било равносилно на капитулация. Търново не е могло повече да противостои на въстаналия народ и трябвало да се предаде.

По същото време, когато търновските първенци се чудели какво да правят, не било никак леко положението и на въстаниците. Наистина страната била в техни ръце, но в Търново все още се намирал сериозен противник, който можел всеки момент да им напакости. Без превземането на столицата победата не само не била пълна, но дори изглеждала проблематична. При това от юг византийските войски все повече и повече засилвали натиска си, а борбата с тях не била никак лека. Имало опасност и от ново татарско нашествие. При това положение на въстаниците не оставало нищо друго, освен да засилят натиска срещу Търново и да отделят все нови и нови сили против византийците.

Такова било положението около Търново и в България, когато във въстаническия лагер се получило предложението на търновските първенци за споразумение и за приемането на Ивайло без съпротива в столицата.

Първоначално Ивайло и другарите му отказвали да приемат предложението на царицата, тъй като било явно, че то не е искрено. Ивайло казвал, че вижда неискреността и покварените нрави на тези, които му предлагали споразумение, че знае за омразата им към него и че не може да приеме техния съюз. Той не искал да приеме предложението и поради това, че не желаел да бъде считан за „женолюбец и почитател на женските спални".

Започнали дълги и нескончаеми преговори, при които Ивайло сочел безизходното положение на търновските боляри и искал да ги принуди на по-големи отстъпки. Най-после било постигнато споразумение, по силата на което въстаническата армия влязла в Търново, а Ивайло се оженил за царица Мария и станал цар. За пръв път в нашата история на престола на българските царе седнал човек, излязъл от народа. Властта преминала в ръцете на селяните.

Това станало през пролетта на 1278 г.

Но ако постъпката на царицата и боляpите е продиктувана от безизходното им положение, защо тогава въстаниците се съгласили с направените им предложения? Не е ли грешка женитбата на Ивайло с царица Мария и как се е отразило това на по-нататъшния развой на въстанието?

Наистина първоначално Ивайло и другарите му не се съгласявали да приемат предложението на царицата и боля-

рите, поради което споразумението било постигнато много „трудно и мъчително". Отказът на Ивайло не се дължал нито на това, че се страхувал да не го помислят за женолюбец и почитател на женските спални, както се изразяват византийските летописци, нито пък че уж се бил възгордял и започнал да важничи пред търновските пратеници. Отказът и твърдото държание на Ивайло са били израз на увереността в силата на въстаническата армия и правотата на подетото дело. Ивайло знаел, че царицата и болярите смъртно го ненавиждали, тъй като той бил противник на властта, която те така упорито защищавали. Поради това всяко споразумение помежду им било невъзможно — нито въстаниците искали да се споразумеят с господарите си, нито пък господарите могли да простят на своите разбунтувани селяни.

И ако Ивайло все пак приел и се съгласил с предложението на царицата, това все още не означава, че той е изменил на започнатото народно дело. По-скоро би могло да се твърди обратното. Споразумението е било наложено от създалата се военна обстановка и се отразило благоприятно върху по-нататъшния развой на въстанието. Това, че двама противници си подали ръка и се споразумели пред лицето на общия враг, все още не означава, че те са се отказали от целите, които преследвали, и че са изменили на класовите си интереси.

Но защо все пак въстаниците приели предложението на царицата?

На първо място споразумението било наложено по силата на военната необходимост. Въстаническата армия трябвало да се сражава на няколко фронта: против търновската войска, против настъпващите от юг византийци и против татарите от север. При това Търново е природно укрепен град, който трудно би могъл да бъде превзет в открит бой. Въстаническата армия не разполагала с необходимата обсадна бойна техника, поради което и този път яките търновски стени не обещавали скорошна победа. Затягането на обсада в продължение на няколко месеца, слуховете за настъплението на византийските войски и особено на татарите в родните места на въстаниците — всичко това е действувало деморализиращо върху селяните. С влизането в Търново трябвало да се побърза.

На второ място не трябвало да се забравя времето, когато е ставала обсадата на Търново — пролетта на 1278 г. А пролетта, както е известно, е най-удобният за земеделска работа сезон. Ден година храни, казва народната поговорка за про-

летните дни. Суетенето през тези работни дни под Търново действувало тягостно на селяните. Работата в полето и неотложният земеделски труд властно ги зовели към родните домове, поради което всички бързали с час по-скорошното приключване на обсадата и поставянето на Ивайло на царския престол. И ако по време на битките този стремеж бил заглушаван поради борбата с враговете, то при бездействието под столичните стени той заговорил с пълна сила. Тук са се проявили недисциплинираността на селяните като бойци и непривичността им към продължителни бойни действия, особено при обсада. Селянинът можел да покаже чудеса от храброст, да се сражава с далеч по-силен и по-добре въоръжен противник, но той трудно бивал задържан продължително време във войската. Тук казали своята дума и умората от войната с татарите и с царската войска, и непривичното откъсване на селяните от родните домове за продължително време. И сега, когато имало възможност въстаническата армия да влезе без бой в Търново, когато сама царицата и боляpите предлагали на Ивайло да стане цар, трудно някой би могъл да убеди нетърпеливите селяни от необходимостта да се продължава обсадата.

На трето място за приемане на предложението на царицата не по-малко важно е и друго едно обстоятелство. В борбата срещу татарите и особено при похода към Търново на страната на въстаниците минали много градове, крепости и дори цели области. Във въстаническата армия се влели най-различни елементи, включително и боляри. Мнозина от тях се присъединили било от страх, било от користни цели — да използуват въстанието за лични изгоди. Това положение на първо време имало благоприятно въздействие върху въстанието, тъй като във въстаническата армия се влели множество добре обучени, въоръжени и опитни във военно отношение бойци. Всичко това улеснило борбата с татарите и с централната власт и особено разгрома на царската войска начело с Константин Асен. Присъединяването към Ивайло на остатъците от разбитата царска войска също така допринесло за увеличаване на числения състав и боеспособност на въстаническата армия. Същевременно обаче присъединяването на най-различни елементи към въстанието имало и отрицателно влияние. То засилило разноезичието в армията. Тя станала разнородна и по-слабо дисциплинирана. Това разноезичие и тези слаби страни на въстаническата армия се чувствували особено остро в критични моменти, особено както било сега

при проточилата се обсада на столицата. Още повече се проявило то след получаването на предложението на болярите за помиряване. Дългото протакане на преговорите говори именно за разноезичие в армията. Ако една част от въстаниците, главно селяни, са искали самоуправа с болярите и били против всяко споразумение, други са искали то да бъде постигнато на всяка цена. Върху Ивайло и неговите съратници несъмнено е бил упражнен натиск от предводителите на една част от войската, главно боляри и бивши царски военачалници, които не били заинтересовани от продължаващото кръвопролитие. А за настроенията във войската не е могло да не се държи сметка, тъй като тепърва предстоели много и решителни сражения.

Накрая, макар и не на последно място, не трябва да се забравя, че селяните се отличават с непоследователна революционност. Тази типична черта за средновековното селячество не е могла да не се прояви и тук и да не даде своето отражение при преговорите с болярите. И на самия Ивайло, и на останалите ръководители на въстанието била присъща двойствеността и непоследователната революционност на селячеството.

Революционната непоследователност на селячеството обяснява не само стихийността на въстанието, но и неговия *царистки* характер.

Нищо неестествено няма в това, че въстаниците приели предложението на царицата и Ивайло бил провъзгласен официално за цар. При все че било насочено против феодалния строй, въстанието неминуемо е трябвало да придобие *царистки* характер, т. е. неминуемо селският вожд е трябвало да стане цар. През средновековието селяните не могли да достигнат до идеали за реформи и промени, които да надхвърлят границите на феодалния строй. Техните борби и искания неминуемо се свеждали до искания за подобрения и реформи само в рамките на съществуващия строй. Поради това именно, при все че българските селяни нееднократно са нападали и хулели царя, те не могли да достигнат до схващането за отричане на царския институт. Те сляпо вярвали във всемогъщата сила на царя, в неговата власт да подобри положението и да обуздае болярите. Било нужно само на престола да се постави „добър цар" и да се премахнат „лошите царе".

Царистката идеология е характерна за цялото въстание. Така например още като свинар Ивайло по думите на византийските летописци „си въобразявал големи работи за себе си",

т. е. искал да застане начело на народа, да го поведе към Търново и да стане цар. Освен това онези от Ивайловите другари, които заминали като специални пратеници на въстанието в съседните райони, също така провъзгласявали, че на свинопасеца „от бога му е даден знак да управлява". Същото нещо проличава и в думите на Ивайло, че явяващите му се светии го подтиквали „към бунт и властвуване над народа" Все поради тази безгранична вяра в силата на царския институт народните маси вярвали, че „ще бъдат добре под неговата власт". От всичко това ясно се вижда, че както самият Ивайло, така и въстаналите селяни още от самото начало придали на борбата си царистки характер. Още от първия ден народът тръгнал да се бие с ясното намерение не само да се справи с болярите, но и да премахне омразния цар. На търновския престол трябвало да застане друг, „народен" цар -- Ивайло. Наложило се сега селският вожд да помисли и за облеклото си. Облечен в скъпи дрехи като цар, Ивайло ставал повелител над освободените територии, а след разгрома на царската войска бил провъзгласяван навсякъде за „владетел и цар". Поради всичко това при обсадата на Търново въстаниците бързали с влизането в града, за да могат да поставят своя вожд на престола.

Женитбата на Ивайло с Мария и споразумението с болярите не било грешка, която да се отрази фатално върху развоя на въстанието. При създадената сложна политическа и военна обстановка приемането на предложенията на търновските първенци било наложително и оправдано. При тогавашното обкръжение от многобройни врагове въстаниците или трябвало да приемат направеното предложение, или рискували да загубят всичко. Въстанието можело да бъде смазано под търновските стени.

Влизането на въстаниците в столицата дало възможност въстанието да продължи да се развива. Особено важно е това, че станало възможно да се организира борбата срещу външните врагове. В ръцете на въстаниците преминало достатъчно количество оръжие, припаси и средства, които били така необходими за издръжката на армията, а така също и за продължаване на войната с византийците. Към въстаническата армия се присъединили царските и болярски войски с техните опитни военачалници. Това било особено важно за предстоящите сблъсквения и военни действия срещу византийци и татари. Със сключването на споразумението с болярите властта на въстаниците се разпростряла над цялата страна,

включително и над непревзетите до този момент градове и крепости. Всичко това имало голямо значение за запазване на силите на въстаническата армия с оглед на предстоящите ѝ решителни действия. Може дори определено да се твърди, че споразумението с царицата и боляpите се отразило благоприятно върху по-нататъшния ход на въстанието.

Същевременно обаче споразумението с царицата има и своите отрицателни страни. Става дума за това, дали въстаниците успели да неутрализират болярите, да ги ограничат и им отнемат възможността да се месят активно в политическия живот на страната, дали им била отнета възможността да заговорничат и да пречат на въстанието. Трябва определено да се каже, че въстаниците не могли и не се показали докрай революционни. И тук, при въстанието на Ивайло, се проявила една от характерните черти за всички средновековни селски въстания — неоправданата с нищо доверчивост към представителите на господствуващата класа, когато последните изпаднели в затруднение и немилост, а така също стремеж да имат във войската си хора от известен, знатен произход. Тази доверчивост давала възможност на хората от господствуващата класа да се организират, да заговорничат и в най-решителния момент да се справят с въстанието. Така че грешката на въстаниците не е в сключването на споразумението, а в това, че в по-нататъшната си дейност не се погрижили да обуздаят както трябва болярите.

След влизането на въстаниците в Търново голяма част от тях сметнали, че борбата вече е завършена, а някои дори започнали да напускат армията и да се завръщат по родните си домове. При това положение, когато тепърва предстоели решителни бойни действия, въстаническата армия трябвало да се задържи на всяка цена. Трябвало обаче да се определи и отношението на Ивайло към болярите.

Борбата против царя и болярите не била резултат на една предварително обмислена и последователно провеждана политика. Поради това в различните случаи отношението на въстаниците към техните довчерашни господари било различно. На места накипялото чувство на мъст се е изляло в остра саморазправа с болярите, особено с ония от тях, които се били проявили с крайната си жестокост по отношение на селяните. Другаде имуществото на някои боляри, предимно на забягналите във Византия, било взето и поделено. По същия начин било постъпвано и с владенията на онези, които се сражавали против въстаническата армия. Имало обаче и

такива случаи, когато била протегната приятелска ръка на онези боляри, които се наредили на страната на въстаниците, особено по време на борбата с татарите и при похода към Търново.

Сега обаче, когато с болярите било сключено официално споразумение и когато тяхната военна помощ била така необходима за борбата против византийците, решително не било възможно да се провежда някаква определена социална политика. Предстояла решителна борба с византийците и въстаническите ръководители всячески се стараели да привлекат болярите на своя страна. Това било толкова по-необходимо, тъй като в противен случай те можели да преминат на страната на Иван Асен.

Каквито и отстъпки да били направени на болярите, техните по-раншни права не били запазени. Трябвало да се задоволи преди всичко въстаналият народ. Данъчните тежести и феодалните повинности били намалени. Правата на болярите били ограничени и последните търсели удобен момент да се избавят от Ивайло.

БОРБА С ВИЗАНТИЙЦИ И ТАТАРИ

Споразумението на Ивайло с болярите и влизането на въстаническата армия в Търново нанесли съкрушителен удар на плановете на Михаил VIII Палеолог. За византийския император станало ясно, че всичките му опити по дипломатически път да наложи Иван Асен на българския престол се провалили. Не оставало нищо друго, освен да се търси разрешението на въпроса чрез военен успех. И византийците наистина хвърлили огромни военни сили против въстаниците, при все че положението на империята по същото време сериозно било застрашено от неаполитанската коалиция.

В борбата си с въстаниците Михаил VIII Палеолог прибягнал до едно изпитано във византийската външна политика средство — да накара други народи да се сражават за интересите на империята. На византийската дипломация и този път се удало да привлече на своя страна татарите и да ги насочи против въстаниците. Едновременно с това натискът срещу българите бил засилен и чрез изпращането на нови византийски войски начело с известния пълководец Михаил Глава. По този начин въстаниците трябвало да разкъсат силите си и да се сражават на два фронта — срещу татарите на север и византийците на юг.

Едновременно с военния натиск върху въстаниците било оказано силно давление и върху болярите за откъсването им от Ивайло. Михаил VIII Палеолог бил склонен на нови отстъпки, стига само те да предадат царица Мария на византийските войски и да приемат Иван Асен за български цар.

Положението на въстаниците се влошило твърде много. Предстояла борба с многочислени и силни противници. Татарите били известни вече със своите устремни нападения. Византийските войски също така били добре въоръжени и опитни във военно отношение. В тази напрегната обстановка не закъснели да избухнат противоречията между Ивайло и въстаниците, от една страна, и царицата и болярите — от друга. Скоро избухнал конфликт и между Ивайло и Мария. Според летописците Ивайло се бил скарал с царицата, тъй като виждал сложното положение и предстоящите борби, а така също много добре знаел, че никакви ласкателства не са в състояние да предотвратят военната опасност. Той започнал често да се кара с нея и дори да я бие. Скарването дошло от това, че болярите започнали да нарушават споразумението и да клонят към византийските войски. Наложило се те да бъдат ограничавани и обуздавани.

Заобиколен отвсякъде с врагове, Ивайло не се отчаял и далеч нямал намерение да капитулира. Сега именно при крайно тежката обстановка се проявили цялата решителност, смелост и съобразителност на този забележителен български селяк. Преди всичко били взети сериозни мерки за отбраната на страната срещу настъпващите византийски войски. Било прекратено напускането на въстаническата армия. Затегната била дисциплината. Било раздадено и по-добро оръжие. Организирана била и болярската войска. Срещу византийците били изпратени въстанически дружини и войските на търновските велможи. Били ликвидирани опитите на някои боляри да заговорничат. Всичко това говори за решителността на Ивайло и въстаническите ръководители да се справят с тежкото положение и да доведат борбата на въстаналия народ до победен край.

Войната била натрапена на въстаниците и макар че те никого не нападнали и не желаели да нападат, трябвало да дадат отпор на чуждите нашественици. Дори византийските летописци, които с нескрита омраза се отнасяли към въстаниците и към самия Ивайло, са били принудени да признаят миролюбието на българите. Те отбелязват, че българската държава била подлагана на ежедневни нападения от страна

на византийци и татари, поради което Ивайло „по неволя бил принуден да се сражава“ Той виждал, че войната е неизбежна, тъй като нападащите не били склонни към никакви преговори и помиряване. Поради това той полагал всички усилия да ги посрещне както трябва.

Новото татарско нашествие не изплашило въстаниците. Те вече познавали техния начин на воюване, били спечелили над тях и не малко победи. Поради това сега те се нахвърлили върху тях с още по-голяма решителност, смелост и упорит стремеж за победа. И наистина изпратената против татарите войска постигнала големи успехи, сразила ги и ги принудила да се върнат назад. След като понесъл нечувани загуби, татарският пълководец Касим бег се видял принуден да оттегли ордите си на север от Дунав. След това въстаническите дружини били насочени на юг, където кипяла страхотна борба с напиращите византийски войски.

От изхода на борбата с Византия зависела и съдбата на самото въстание. Това било много добре известно на въстаниците. Зла участ очаквала селяните и техните семейства, ако византийските войски минели на север от Стара планина. Борбата за старопланинските проходи решавала всичко. И въстаниците били решени да измрат, но да не допуснат войските на Иван Асен да се промъкнат на север. Започнала невиждана по своята упоритост борба, при която въстаниците показвали чудеса от храброст и самопожертвователност. По полетата на юг от Стара планина се развихрила война, пълна с драматизъм и ожесточеност, наситена с много мъжество и героизъм. Въстаниците упорито защищавали пътищата към старопланинските проходи. Водела се ожесточена битка за всяка крепост, за всеки град, за всяко село, за всеки хълм, за всяка педя земя. За пръв път в историята на българо-византийските войни войските на цариградския император срещали такава ожесточена съпротива. Те били принудени да се откажат от дотогавашната си бойна тактика и да се съобразяват с тактиката и начина на воюване на въстаниците. Наложило се византийците да преустановяват настъпателния си устрем и да се заемат с обсада на всеки укрепен пункт. И колкото по-упорита била съпротивата на въстаниците, толкова по-бавно ставало напредването на византийските войски. Така бил постигнат и първият голям успех — било осуетено намерението на византийците чрез комбиниран удар от две страни да се изненада въстаническата армия, да се прехвърли Стара планина и да се постави Иван Асен на търновския престол. Чрез

упоритата съпротива въстаниците постигнали две неща: забавили византийците чак до настъпването на зимния сезон, когато старопланинските проходи ставали непроходими; спечелили време и дочакали помощта на сражаващите се срещу татарите въстанически дружини.

Равносметката от военните действия била печална за византийците. Те воювали през цялото лято на 1278 г. и едва успели да превземат няколко крепости. Така например превземането на крепостта Ктения (средновековното Голое, при с. Комарево) е станало само след като били водени много битки, както признава тогавашният византийски поет Мануил Фил. Извънредно упорита била отбраната и на крепостите Крън и Мъглиж (недалеч от гр. Казанлък), които били превзети само с цената на твърде големи жертви. Много упорита била отбраната и на крепостите Колина (неизвестна), Венец (неизвестна) и Вероя (днешната Стара Загора). Особено много тук се прославил воеводата Стан, който паднал убит по време на сражението, но не отстъпил и не се предал. Не по-малко се отличили и останалите въстанически воеводи Куман, Момчил и Кънчо. Те се сражавали самоотвержено и загинали като храбреци, но не позволили на византийците безнаказано да продължават нашествието си в българските земи. И макар че византийските войски успели да превземат редица градове и крепости и да се доближат до старопланинските проходи, настъплението им в основни линии било провалено. Те пропилели ценно време, понесли нечувани загуби и най-важното — загубили прежния си настъпателен устрем. И ако все пак там долу, в равнината, им се удало да постигнат известни успехи, сега изобщо не знаели какво ги очаквало вътре в старопланинските проходи. И ако дотук жертвите били големи, трудно би могло да си представи човек какви щели да бъдат те в проходите и из старопланинските сипеи. И ако досега византийците претърпели редица поражения, когато се сражавали само с една част от въстаническата армия, какво щяло да бъде сега, когато имали срещу себе си цялата въстаническа войска и когато начело на въстаниците бил самият Ивайло? Нямало съмнение, че битките из старопланинските проходи щели да бъдат страхотни.

Византийците нападали на широк фронт. Те се опитвали да пробият отбраната на въстаниците и да преминат ту през един, ту през друг проход. Навсякъде обаче те срещнали ожесточена съпротива. Южните склонове на Стара планина от Шипченския проход до Черно море станали свидетели на упо-

рити сражения. При това въстаническите дружини не се задоволили само с отбрана. Много често те преминавали във внезапни нападения и причинявали огромни загуби на византийците. Войските на Михаил VIII Палеолог вече не могли да разчитат нито на по-доброто си въоръжение, нито на числеността си превъзходство, нито най-после на изпитаната си бойна тактика. Тук били изправени човек срещу човек. Завоевателят-чужденец имал работа с неопитния във военно отношение, но твърдо решен да защити страната си от посегателство български селянин. Моралното право било на страната на въстаниците.

Огромните жертви, които византийците давали непрекъснато из старопланинските урви и проходи, сломили бойния им дух. Войната се оказала не лек начин за оплячкосване на чужди земи, а тежко изпитание, от което малцина щели да излязат живи. Внезапните атаки и контранастъпленията на въстаниците предизвиквали сред византийските войски паника и ужас. Дори византийският летописец Пахимер бил принуден да признае, че предприеманите от Ивайло нападения излизали твърде успешни. Византийските войски се оказали неспособни да се противопоставят на неочакваните му атаки и дори опитните армии „се страхували от среща“ с въстаниците. Последните не знаели пощада за враговете. Смелостта на византийците се топяла и изчезвала само при представата за ужасите, които ги очаквали по време на сражение. Поради всичко това те влизали в боя предварително изплашени и с намалени сили.

Войната се водела с особено настървение и не липсвали жестокости от страна и на двете войски. Но не жестокостите, както се опитва да твърди византийският летописец, а безпримерната храброст и себеотрицанието на въстаниците са причината, поради която войските на императора влизали в сраженията с неохота.

Трудно е да се определи къде точно са се водили сраженията по това време. Несъмнено е обаче, че такива са ставали при почти всички крепости в южните изходи на старопланинските проходи. Знае се по-конкретно, че Ивайло лично е участвувал в сражението при крепостите Студена (не е точно определена) и Пиргицион (при изхода от Мокренския проход, близо до днешното с. Горно Александрово). Така в много и кървави сражения при крайна ожесточеност и от двете страни, особено от страна на византийците, последните били обезкръвени. Настъпателният им устрем все повече и по-

вече намалявал. Към есента на 1278 г. превесът бил вече на страната на въстаническата армия и византийското настъпление било окончателно спряно. На военен успех във войната с българите вече не могло да се разчита.

Не помогнали на византийските войски и новите подкрепления, които непрекъснато пристигали от Цариград. Въстаническата армия здраво била заседнала в старопланинските проходи и нямала намерение да отстъпва.

Затрудненото положение на византийските войски предизвикало тревога в Цариград. С българските работи решил да се заеме лично императорът Михаил VIII Палеолог. Той побързал да дойде в Одрин и поел отблизо ръководството на военните действия. Византийският император временно изоставил всички други неща, пренебрегнал дори смъртната заплаха, която била надвиснала над империята от страна на неаполитанците. За него много по-важно било в дадения момент да смаже въстанието на българските селяни и да постави зет си Иван Асен на търновския престол.

И намесата на Михаил VIII Палеолог не променила положението в старопланинските проходи. На военна победа явно не могло да се разчита. Трябвало да се търси друг изход. И погледите били насочени отново към татарите. Трябвало да се активизират и византийските агенти в Търново.

Преди всичко на Михаил VIII Палеолог се удало да предизвика ново татарско нашествие в Северна България. То трябвало да доведе до откъсване на част от въстаническата армия и отслабване на отбраната на старопланинските проходи. При това византийският император разчитал особено много на татарите. Той смятал, че този път ще им се удаде да сразят основното ядро на въстаническата армия.

Същевременно били взети мерки за разколебаване на отбраната на въстаниците, за да могат византийските войски да продължат настъплението си. За постигането на тази цел бил засилен преди всичко натискът върху българските боляри. Било направено всичко възможно за откъсването им от Ивайло и преминаването им на страната на Иван Асен. Отново бил използуван страхът на боляpите от въстаналите селяни. Били пуснати в ход подкупите и заплахите. Към България били привлечени нови византийски войски за още по-активно водене на бойните действия.

Резултатите от тези мерки не закъснели. През есента на 1278 година огромни татарски пълчища нахлули в днешна Добруджа. Срещу тях се отправил лично Ивайло, като повел със

себе си една част от въстаническата армия. Така отбраната на старопланинските проходи, макар че била доста стабилна, била отслабена. Този път обаче борбата с татарите не била никак лека. Въпреки героизма на въстаниците по-голямата численост на татарите в редица случаи се оказвала решаваща. По едно време дори татарските дружини получили превес и обсадили Ивайло с войската му в крепостта Дръстър (днешния гр. Силистра). Тази обсада била доста упорита и продължила близо три месеца. При това тя се оказала и решаваща за въстанието. Византийските войски се възползували от изолирането на въстаниците в Дръстър, за да преминат в решително настъпление.

След като не успели да пробият отбраната на старопланинските проходи, в началото на 1279 година византийските войски под началството на пълководеца Михаил Глава направили голям десант на черноморското крайбрежие при Галата (близо до днешния гр. Варна). Като се възползували от изненадващото нападение и като преодолели съпротивата на тамошните български стражи, те превзели крепостите Петрич (близо до днешното с. Белослав), Проват (днешния гр. Провадия), успели да преодолеят съпротивата и на гр. Преслав, след което с бързо движение се озовали пред стените на българската столица.

ИЗМЯНАТА НА БОЛЯРИТЕ. НОВИ БОРБИ С ВИЗАНТИЙЦИТЕ

Военният успех на византийците и дейността на тяхната дипломация сломили колебанията на българските боляри. Последните сметнали, че е настанал най-после удобният момент да се разправят с въстаниците. Като се възползували от това, че Ивайло бил обсаден от татарите в Дръстър, те пуснали слух, че той е убит. Същевременно те извършили преврат, арестували царица Мария и сина ѝ Михаил, след което пуснали византийските войски начело с Иван Асен в Търново. На българския престол бил възкачен зетят на византийския император под името Иван Асен III. Царица Мария и синът ѝ били предадени на византийските войски и изпратени на почетно заточение в Цариград.

Няма съмнение, че бързият успех на византийците се дължал не толкова на техните военни победи, колкото на предателската роля на българските боляри. Това предателство започнало още от момента, когато войната с византийците се

затегнала и взела остър характер. Някои от болярите започнали да бягат при Михаил VIII Палеолог, където щедро били надарявани с всичко необходимо. Това наложило, щото въстаническата армия да вземе най-строги мерки срещу всички предатели и изменници. Византийският летописец Пахимер изрично отбелязва, че всички такива боляри, когато попаднели в ръцете на въстаниците, били „наказвани като врагове"

Когато се говори за успехите на византийците, трябва да се изтъкне, че не малка заслуга се пада и на татарите. В същност продължителната борба с татарите и тримесечната обсада на Дръстър се оказали решаващи за успешното настъпление на византийските войски и капитулацията на търновското болярство. Самият Михаил VIII Палеолог много добре разбирал, че в тази война татарите изиграли изключително важна роля, особено като поели върху себе си главния удар на въстаническата армия и отклонили вниманието ѝ от действията на византийците. Поради това той отдал необходимото уважение на техния пълководец Касим бег, като го провъзгласил за протостратор, т. е. за пръв военачалник на новия български цар.

Бързото настъпление на византийците и особено десантът при Галата били съвсем неочаквани и изненадали въстаниците. Силите им били разкъсани на две — едната част се намирала в Стара планина, където отблъсквала напора на византийските войски, а другата начело със самия Ивайло се намирала в Дръстър. Въпреки това неблагоприятно положение обаче въстаническата армия не била победена и нямала ни най-малкото намерение да се предава. По същото време и самите византийци чувствували, че въстаниците разполагат със значителни сили и че са в състояние да им отрежат пътя и да ги обградят в Северна България. Поради всичко това превземането на Търново не можело да се счита като изключителен успех за византийците. Трябвало да се разгроми самата въстаническа армия. За това обаче трябвало преди всичко да се осигури пътят през Стара планина. И наистина византийците започнали усилено настъпление от север и юг срещу проходите, за да могат да разкъсат отбраната и да съединят войските си.

Нестихналата из старопланинските проходи борба се разгоряла с нова сила. И този път обаче въстаниците оказали упорита съпротива. И сега на византийците се удавало да превземат крепост след крепост само с цената на многобройни жертви. Така напр. след дълги и упорити сражения войските на Михаил VIII Палеолог успели да превземат следните крепости: Вица (крепостта Бичина на устието на р. Камчия), Емона (при

нос Емине), Козяк (при днешното с. Обзор), Кария (Старо и Ново Оряхово до устието на р. Камчия), Стенос (неизвестно) и Пацимиск (неизвестно).

Особено упорита била борбата в Източна Стара планина и преди всичко в Котленския и Върбишкия проход. След продължителна обсада, като се сражавали за всяка крепост поотделно, византийците успели да превземат Овчага (при днешното с. Овчага, в Лопушанския проход, на пътя Провадия — Карнобат), Върбица (в Герловската котловина), Козяк (в Котленския проход, на североизток от Котел), Диавена (крепостта Вида в Котленския проход), Грамени (при с. Градец, на пътя от Преслав за Сливен), Инок, Петровун, Теофилакт (и трите неизвестни), Ичера (при с. Ичера, в Ичерския проход), Гологлед (не е точно определено), Тича (при с. Тича, на север от Котел, при горното течение на р. Тича), Бялград (трудно е да се определи дали става дума за крепостта Бялград близо до Преслав или пък за крепостта със същото име във Върбишката долина), Пиргицион (на кръстопътя Сливен — Бургас и Ямбол — Котел). Особено упорита била съпротивата при Бялград, чийто защитник бил воеводата Дамян. По-нататък византийските войски превзели крепостите Камена (при Сините камъни над Сливен), Сотиргpад (при днешното с. Сотир в Ичерския проход), Мокрен-Пачово (при днешното с. Мокрен) и др.

Независимо от това, че въстаниците били обградени от всички страни, че се сражавали при крайно неблагоприятни условия и че не могли да получат помощ отникъде, те се сражавали докрай. Защитниците на редица крепости успели да се задържат и не допуснали напредването на византийските войски. Те дочакали идването на основната част от въстаническата армия и взели активно участие в по-сетнешните борби с византийците. С упоритата си съпротива защитниците на старопланинските проходи приковали византийските войски и облекчили борбата на въстаническите дружини срещу татарите.

Иван Асен III дължел възкачването си на търновския престол на активната намеса на византийските войски, както и на съдействието на някои от търновските боляри. Поради това именно той бил в пълния смисъл на думата зависим от Михаил VIII Палеолог и не се ползувал с никакъв авторитет сред българската феодална аристокрация. Станало нужда византийският император да помисли за укрепването на неговото положение и за заздравяване на връзките му с търновските първенци. Някои от тях, особено най-влиятелните, трябвало да бъдат привлечени на негова страна. За целта обаче било необходимо

да се раздават привилегии и да се правят нови отстъпки. Имало опасност старите вражди между феодалната аристокрация да избухнат отново. При това на самия византийски император станало ясно, че едно било да се дават обещания по време на война, съвсем друго било те да се изпълнят.

Един от най-изтъкнатите и влиятелни първенци в Търново по това време бил боляринът Георги Тертер, произхождащ от стар кумански род. От неговото поведение зависело държанието и отношението към новия цар на по-голямата част от българските боляри. Поради това всички усилия на византийския император били насочени към постигане на разбирателство между Иван Асен III и ръководителя на търновското болярство. Това било толкова по-необходимо, тъй като на всички били известни властолюбивите стремежи и домогвания на Георги Тертер до царската корона.

Започнали дълги преговори и продължителни комбинации, в които главна роля играел византийският император. След сложни задкулисни машинации най-после било постигнато съглашение, по силата на което Георги Тертер получил високата титла *деспот* и застанал начело на българската войска. За да бъде споразумението по-трайно, Георги Тертер трябвало да се разведе с дотогавашната си жена, да я изпрати заедно със сина си Тодор Светослав на почетно заточение във Византия и да се ожени за сестрата на Иван Асен III. Така чрез взаимни отстъпки и при активната намеса на византийската дипломация положението на византийския поставленик на българския трон било относително стабилизирано.

Сключването на това съглашение до голяма степен се дължало на обрата, който настанал във военните действия срещу въстаниците. По това време на въстаническата армия се удало да разкъса обсадата на Дръстър и да премине отново в настъпление. Татарите били сразени и въстаническата армия, необезпокоявана от никого, се насочила към Търново. Под впечатлението на тези успехи и пред страха от повторното влизане на въстаническата армия в столицата Иван Асен III и Георги Тертер побързали да си направят взаимни отстъпки и да се споразумеят. Противоречията временно били изгладени, но не били отстранени.

Положението на Иван Асен III и търновските първенци се влошило и поради настъпилите промени в отношенията с татарите. При създалата се сложна обстановка и политически пазарлъци съглашението между Иван Асен III и Георги Тертер било постигнато за сметка на татарския военачалник Касим бег

Последният бил лишен от длъжността протостратор и този пост бил предоставен на Георги Тертер, чието приятелство за момента било особено нужно на Иван Асен III. Тази постъпка на българския цар обаче се оказала много груба и не можело да бъде отмината с мълчание. Честолюбивият татарски първенец скъсал отношенията си с търновския двор и преминал на страната на противниците на царя, т. е. потърсил съюза на Ивайло. Още през ранната пролет на 1279 г. обединените сили на въстаници и татари нанесли редица поражения на византийските войски и скоро се явили под стените на Търново. Събитията отново взели рязък обрат.

Новото настъпление на въстаниците било съвсем неочаквано и предизвикало голяма тревога във византийската столица. Там виждали, че изграденото с такива големи усилия дело било обречено на провал и че е необходимо колкото се може по-скоро да се притекат на помощ на Иван Асен III. И макар че по това време опасността за самата Византия от страна на мощната коалиция начело с Карл Анжуйски все повече нараствала, Михаил VIII Палеолог не се отказал от поставената цел: смазване на селското движение в България и затвърдяването на Иван Асен III на българския престол. По този начин войната в България продължавала да привлича и поглъща най-добрите сили на византийската империя. Плановете за задържането на Иван Асен III на престола също така били разработвани и осъществявани от византийския император.

В помощ на Иван Асен III била изпратена десетхилядна армия начело с пълководеца Мурин. Това била огромна за времето войска, като се има пред вид, че наскоро след това Византия не е могла да изпрати на бойното поле повече от три хиляди души. Армията на Мурин тръгнала от Цариград и бързо се насочила към България. Въстаниците обаче не й позволили тя да се добере до Търново. Те я пресрещнали още в Котленския проход при крепостта Диавена. Срещата между византийската войска и въстаническите отряди станала на 17 юли 1279 г. Макар и далеч по-малобройни, въстаниците дали назидателен урок на нашествениците. Византийската войска понесла съкрушително поражение. Византийският летописец Пахимер съобщава, че Ивайло лично предвождал войските си и че в станалото сражение той победил със сила, като извършил голямо клане. Една част от византийците били избити по време на боя, а другите — пленени и след това изклани. В сражението намерил смъртта си и самият византийски военачалник Мурин.

Въпреки жестокия удар, който бил даден на византийците в сражението при Диавена, те не се отказали от вмешателството си въ вътрешните работи на българската държава. Нещо повече. Михаил VIII Палеолог виждал ясно, че без византийска помощ положението на Иван Асен III на българския престол било проблематично. Поради това именно от Цариград била изпратена нова, този път петхилядна армия начело с пълководеца Априн. И тази войска обаче не била постигната от по-добра участ. Тя била посрещната от въстаническите дружини, преди още да се доближи до Стара планина, и била сразена. В сражението особено много се отличил с храбростта си Ивайло. Според византийския летописец Пахимер в това сражение той извършил големи чудеса от храброст и се сражавал безумно. Битката станала на 15 август 1279 година.

Поражението на новата византийска войска разклатило и без това крайно несигурното положение на Иван Асен III. В Търново и без това едва го понасяли, а при положение че вече не можел да разчита на византийска помощ, оставането му в българската столица било нежелателно. Време било да се премахне византийското опекунство и болярите сами да се разпореждат със съдбините на българската държава. Поради това срещу Иван Асен III бил организиран болярски заговор, начело на който застанал зетят на царя — боляринът Георги Тертер.

Иван Асен III научил за подготвения заговор, но не разполагал с никакви средства и сили да му се противопостави. И понеже за помощ от Цариград не могло вече и да се помисли, на царя не му оставало нищо друго, освен да помисли за собственото си спасение. През една лятна нощ под предлог, че излиза да се разходи из околностите на Търново, той избягал заедно с жена си в Месемврия. Тук двамата захвърлили дрехите, с които били преоблечени, и отново облекли царствените си одежди. От Месемврия с кораб по море двамата заминали за Цариград. Преди това обаче те задигнали като пладнешки разбойници всичко, което могло да се отнесе от българското царско съкровище. Между задигнатите предмети имало много трофеи, които българите били отнели от византийците по време на по-раншните войни. Чрез това Иван Асен III се надявал да изкупи бягството си и да смекчи гнева на Михаил VIII Палеолог.

Когато византийският император научил за постъпката на своя зет (става дума за бягството от България, а не за ограбването на царското съкровище), той силно се разгневил и отказал да го допусне в столицата. След известно време обаче

той трябвало да се примири, тъй като сам видял, че не може да направи нищо друго и че не е в състояние повече да го задържи като български цар. Плановете на Византия по отношение на България рухнали.

По същото това време, докато византийският император изливал гнева си върху своя страхлив зет, търновските боляри вземали мерки за смазване на въстанието. На освободения български престол бил поставен боляринът Георги Тертер.

ПОРАЖЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО. СМЪРТТА НА ИВАЙЛО

Бягството на Иван Асен III и премахването на византийската заплаха над българската държава не подобрило чувствително положението на въстаническата армия. Напротив, новото голямо разрастване на въстанието и постигнатите победи над византийците предизвикали тревога сред господствуващата феодална върхушка. Пред страха от въстаниците болярските ежби временно стихнали и всички се обединили около новия цар Георги I Тертер. Явно било, че предстояла нова, още по-продължителна и кървава борба. Изморената и изтощена от продължителни сражения въстаническа армия отново трябвало да обсажда яките търновски стени. Положението на въстаниците се влошило и от това, че болярите се отметнали заедно с крепостите си. Въстаническата армия контролирала почти цялата територия на страната, но болшинството от крепостите се намирали в ръцете на феодалите. Това означавало нови обсадни боеве и ново пилеене на сили.

За съжаление византийските летописци не казват нищо за този най-драматичен и решителен момент от историята на въстанието. Византия вече не воювала в България и нейните историци не намерили за нужно да отбележат какво ставало там и каква била по-нататъшната съдба на въстанието. Само един от тях, Пахимер, отбелязва, че на следната година Ивайло отишъл при татарите и молил Ногай за помощ.

От това съвсем кратко съобщение се вижда, че отиването на Ивайло при татарите не е станало веднага след бягството на Иван Асен III и възкачването на Георги Тертер на българския престол. Между въстаналите селяни и болярите са ставали сражения, които са продължили близо една година.

Няма съмнение, че продължилите близо три години непрекъснати борби са изтощили селяните, разорили са тяхното иму-

щество и са допринесли за отслабването на въстаническата армия. Несъмнено е също така, че въстаналите селяни не са могли повече да понасят ужасите и разоренията на една война, чийто край не се виждал, и че вероятно някои от тях са започнали да напускат армията и да се завръщат по изоставените си домове. Не подлежи на съмнение обаче и това, че независимо от умората и изтощението, въстаническата армия не се е предала без бой или най-малкото не се е отказала от сражения с войските на царя и болярите. Не могли да сложат оръжието и да се предадат без бой същите тези въстаници, които стояли пред търновските стени и които многократно излизали победители и над татарите, и над царската войска, и над търновските първенци, и над прехвалените и прославени византийски армии. Самият факт на отиването на Ивайло при татарите доста време след възкачването на Георги Тертер на търновския престол показва, че между въстаническата армия и болярските войски се е разиграла една продължителна, остра и кървава борба.

Накрая въпреки упоритата съпротива въстаниците не могли да издържат и били победени. За разгрома на въстанието допринесло преди всичко това, че въстаниците останали без крепости и нямало къде да се укрепят и да дадат нужния отпор. Отслабнали от непрекъснатите нашествия на византийци и татари, разстроени от измяната на търновските първенци, селяните не могли да противостоят продължително на обединените сили на болярите и постепенно били разбити. Ивайло пък, за да не попадне в плен, се видял принуден да отиде при Ногай и да го помоли за помощ.

При татарския хан Ногай Ивайло не се озовал сам. С него бил и новият му съюзник и приятел Касим бег, който наскоро преди това бил преминал на страната на въстаниците. Главно на застъпничеството и съдействието на този татарски първенец разчитал Ивайло, когато се решил да иска помощ от всесилния Ногай. И наистина татарският властелин приел много добре ръководителя на селското въстание в България и му обещал необходимата помощ.

Новината за пристигането на Ивайло в лагера на татарския хан скоро достигнала до византийската столица. Михаил VIII Палеолог отново се разтревожил. Дори и далеч от България Ивайло все още бил опасен. С татарски дружини той можел да се завърне в родината си и да вдигне селяните отново на въстание. А това не трябвало да се допусне. Византийският император решил не само да предотврати всеки опит на тата-

рите да подпомогнат Ивайло, но и да използува помощта на последните в своя полза. За изпълнението на тази задача Михаил VIII Палеолог се обърнал към зет си Иван Асен III. Време било бившият български цар да се реваншира за провала си при изоставянето на трона.

Снабден с многобройни подаръци и специални поръчения, Иван Асен заминал за стана на Ногай. Тук той поискал от името на своя тъст Михаил VIII Палеолог и от свое име съдействие да си отвоюва обратно Търновското царство. Ногай, който сам бил зет на византийския император, приел извънредно любезно новия претендент, взел донесените подаръци и му обещал помощ. Така в лагера на татарския властелин се събрали двама смъртни врагове, всеки от които се домогвал до неговата помощ, макар че целите, които преследвали, били различни: единият искал да вдигне селяните отново на борба, за да премахне болярските неправди и произволи; другият се домогвал до короната с цел да укрепи властта на болярите, като сам извлече от това изгода, а също така като подчини страната на византийците. При това положение не можело да има съмнение, че отношенията между двамата били съвсем враждебни, поради което често се стигало до остри спречквания и свади. Нямало също така и съмнение, че съдбата и на единия, и на другия щяла да бъде решена в резултат на дворцовите интриги.

И наистина византийските агенти в двора на Ногай се активизирали твърде много. Особено голяма роля изиграла Ефросина, незаконно родената дъщеря на Михаил VIII Палеолог, която се намирала в харема на Ногай. На нея се дължи и организирането на убийството на Ивайло. Византийският летописец Пахимер съобщава следното за гибелта на Ивайло. Ногай дълго време давал обещания за помощ ту на единия, ту на другия и те трябвало да робуват на хрумванията му. Най-после на един пир в разгара на тържеството той си припомнил за исканията на двамата съперници и заповядал на стражата да хване Ивайло, като казал: „Този е враг на моя баща — императора, и не е достоен изобщо да живее, но да бъде посечен“ А стражите само това и чакали. Те се спуснали ненадейно, хванали го за ръцете, забили меч в гърлото му и след като го повалили, го убили. Същата участ по нареждане на Ногай постигнала и Касим бег. Той също така бил заловен и убит заедно с Ивайло. Останал невредим само Иван Асен, който на пиршеството стоял до Ногай.

Напразно византийският летописец се опитва да представи действието на виното като първопричина за убийството на

Ивайло, а постъпката на Ногай — като необмислена. Съвсем очевидно е, че Ивайло е станал жертва на престъпните планове и интриги на византийския император и на неговите агенти. Това се вижда от цялото развитие на събитията. Така например при все че Ивайло бил получил вече обещанието на Ногай за подкрепа, при пристигането на Иван Асен татарският първенец променил решението си. Той приел пратеника на византийския император много по-добре, отколкото Ивайло, обещал му помощ и дори на самия пир го държал до себе си, докато българският селянин и неговият приятел Касим бег били поставени много по-далеч. Дори и общата смърт на Ивайло и Касим бег говори за добре обмисления и нарочно скроения заговор. И двамата били еднакво неудобни за Иван Асен, поради което той искал да се отърве от тях. Ногай много добре е знаел какво върши.

Убийството на Ивайло станало през 1280 г.

В българската историческа литература твърде много се е злоупотребявало с отиването на Ивайло при татарите. Но как се обяснява в същност тази постъпка?

След измяната на боляpите и смазването на въстанието вече не било възможно да се вдигнат селяните на борба срещу господствуващата феодална класа. Била необходима помощ отвън, за да може да се продължи борбата с боляpите. Такава помощ в дадения момент е могло да бъде получена единствено от татарите. По това време татарите били единственият народ, който можел да предостави на Ивайло наемна войска, без да се интересува срещу кого ще бъде използувана. От съседните балкански страни Византия и Сърбия не било възможно да се получи такава помощ, тъй като те били феодални държави и били заинтересовани не от продължаването на антифеодалното въстание в България, а от неговото час по-скорошно смазване.

Когато решил да се обърне за помощ към татарите, Ивайло разчитал между другото и на помощта на Касим бег. Той бил вече използувал с успех наемните дружини на този татарски военачалник, разчитал на добрите си отношения с него и вярвал на щедрите му обещания. В сраженията срещу армиите на Мурин и Априн, в битките с войските на Иван Асен III и Георги I Тертер татарските дружини оказали неоценима помощ на въстаниците. Ивайло бил убеден, че и сега чрез наемни татарски войски ще може да разбие войските на търновските първенци, а това щяло да даде възможност на народа отново да въстане. След това вече работата била по-лесна. Ако татарски-

те войски откажели да напуснат страната и продължавали да извършват грабежи, въстаналият народ знаел как трябва да се справи с тях.

Отиването на Ивайло при татарите не само че е било наложително и необходимо, но е и оправдано. Историята познава редица случаи, когато даден деец е трябвало да прибягва до чужда помощ, при това често от най-заклетите врагове на своя народ, и ги е използувал срещу господствуващата върхушка, без да извърши предателство към родината си. Такъв е например случаят с Георги Саакадзе в Грузия. Такъв случай има и в нашата история, и то само около 20 години след въстанието на Ивайло. Синът на Георги Тертер, Тодор Светослав, подпомогнал татарския първенец Чака да се възкачи на българския престол, след което организирал заговор, смъкнал неканения гост от трона, убил го и премахнал татарското владичество над българската държава. А щом това е могъл да извърши един царски потомък, защо да е било невъзможно за Ивайло, който нямал друга цел в живота си, освен да помогне на своя изстрадал народ? Поради това именно на тази постъпка се гледа като на последен опит да се продължи борбата на българските селяни против техните угнетители и експлоататори.

ПРИЧИНИ ЗА ПОРАЖЕНИЕТО НА ВЪСТАНИЕТО

Основната причина за поражението на всички селски въстания през средновековието трябва да се търси в липсата на достатъчна организация, липсата на политическа съзнателност в борбата, липсата на централизация. Всичко това произтича от условията на живот на селяните, от тяхната разпокъсаност и разпръснатост в безброй дребни стопанства. Тази разпокъсаност била преди всичко резултат на икономическата и политическата структура на феодалното общество. Във феодалните имения се водел затворен, изолиран живот. Селяните във владенията на един феодал почти не знаели какво става с техните събратя в земите на другите господари. Те нямали право да общуват с тях, не могли свободно да се придвижват от едно място на друго. Било по силата на това, че били закрепостени, било пък поради неотложните полски работи и господарски повинности, селяните нямали възможност да излизат извън границите на господарските земи. Дори вътре във феодалните владения тази връзка помежду им също така била много-

слаба. При това положение трудно било за селяните да се споразумеят помежду си за съвместни действия против своите господари. Жителите на съседните райони могли да се вдигнат на въстание едва тогава, когато борбата вече се била разгоряла.

От тази разпокъсаност на селячеството произтича и друга слабост на въстанието. Става дума за липсата на единно ръководство на селските маси. Каквито и големи усилия да били полагани от страна на Ивайло и неговите другари, не било възможно да се осъществи единство в действията на въстаналите селяни. Много от въстаническите отряди действували съвсем откъснато един от друг, без необходимото взаимодействие. За разлика от селяните феодалите били опитни във военно отношение, могли да се организират под общо ръководство и да участвуват в разгрома на въстанието по строго набелязан план. Поражението на въстанието станало именно тогава, когато болярите се обединили около Георги Тертер за съвместни действия. Поради това класиците на марксизма-ленинизма изтъкват, че всички големи въстания на средновековието излизали от селото, но оставали безрезултатни поради раздробеността и свързаната с нея крайна изостаналост на селяните, че нито едно селско въстание не може да бъде успешно, ако не се преодолее пословичната изостаналост и разпокъсаност на селячеството.

Наистина у нас бил направен известен опит да се преодолеят някои от тези слабости. Специално изпроводените из страната пратеници организирали и вдигали на въстание цели райони, привлекли на своя страна и градската беднота. Всичко това обаче може да ни обясни само временните успехи, но то далеч не било достатъчно за окончателна и пълна победа. То не било в състояние да преодолее и отстрани всички онези слабости и недостатъци, които са присъщи на селячеството като класа.

Въстанието на Ивайло избухнало в момент, когато феодалният строй в България бил в своя разцвет, когато изобщо не били назрели условията за преминаване към друг обществен строй. Поради това тогава не съществувала нито буржоазия, нито работническа класа, които биха могли да застанат начело и да поведат селяните на успешна борба против феодалния строй. Въстанието или трябвало да бъде унищожено, или пък щяло да се изроди. С това то е конкретен и ярък пример докъде може да доведе едно само селско въстание, дори и тогава, когато въстаналите селяни успеят да завземат властта за едно

по-продължително време и да поставят своя вожд начело на държавата. Съществуването на селска власт е невъзможно дори и в условията на феодалния строй.

От това, че феодалният строй все още бил в своя разцвет, следва, че борбата на селяните неминуемо се ограничавала в искания за реформи и промени в рамките на феодалния строй. Тук изобщо не се поставял въпросът за коренна промяна на обществените отношения. Когато отивали да се бият с болярите, селяните не знаели за какъв ред воюват, те нямали ясни политически искания. Те вярвали, че положението им ще се подобри, ако поставят своя вожд начело на държавата. Какво да правят с господарите обаче, те не знаели. Поради това че не се борели за установяването на друг обществен строй, те не повели решителна борба с болярите, не си разчистили сметките с тях, не ги обуздали. Това пък от своя страна дало възможност на тези представители на господствуващата класа да се организират, да устройват заговори, а в най-критичния момент да извършат преврат и да предадат Търново на византийските войски. Въстаналите селяни нямали ясна и определена програма за политически искания и промени на държавния ред. Оттук произтича и тази неопределеност и непоследователност на действията им, която неминуемо се отразила на неуспешния завършък на въстанието.

Неуспехът на въстанието се дължи и на неговата неподготвеност. Нито организацията била на висота, нито обучението на въстаниците, нито тяхното въоръжение. Селяните отивали на бой направо от нивата със сопи, копрали, сърпове и коси. Трудно било от тези случайно събрани бойци да се подготви обучена и дисциплинирана армия. Още по-трудно било тя да се задържи за едно по-продължително време. Умората, изтощението, лошото снабдяване, стремежът за завръщане по родните домове — всичко това се е отразявало крайно отрицателно върху боеспособността на въстаническата армия. Поради това никак не е чудно, че при влизането в столицата голяма част от въстаниците започвали да се разотиват, а при продължителните сериозни неуспехи срещу организираните болярски сили въстаническата армия започнала да се разпада. Големите успехи на въстаниците се дължат не на тяхната организация и дисциплина, а на техния безпримерен героизъм и самопожертвование.

Ако се направи една малка равносметка, може да се види, че въстаналите селяни са се сражавали срещу далеч превъзхождащ ги противник. Въпреки това те проявили в продължение

на тригодишните непрекъснати войни нечуван и изумителен героизъм, пословична упоритост и храброст. На три пъти въстаниците разбивали и прогонвали татарите на север от Дунав; неколкократно били разбивани войските на царя и боляpите; на два пъти въстаническата армия обсаждала Търново; в България намерили гибелта си няколко първокласни византийски армии, водени от изтъкнати пълководци.

Разгромът на въстанието бил резултат от обединяването на всички негови врагове. Срещу въстаниците се сражавали и татари, и боляри, и византийци. Селяните не били в състояние да се справят с толкова многобройни и силни врагове. Срещу обединените сили на византийци, татари и българската феодална аристокрация при предателската роля на болярите и при активната намеса на опитната византийска дипломация не е могъл да издържи и най-силният противник. Поради това независимо от героичната съпротива въстанието било смазано.

ОСОБЕНОСТИ НА ВЪСТАНИЕТО. СПОМЕНЪТ ЗА ИВАЙЛО

Основна характерна черта на въстанието на Ивайло е, че то е социално движение, което носи ярко изразен класов характер. То е стихийно надигане на угнетеното селячество против феодалната върхушка, опит да се отхвърли феодалната зависимост. В това отношение то прилича на всички други селски антифеодални въстания през средновековието. Наред с това обаче въстанието на Ивайло има и своите особености, които го отличават съществено от селските движения в Западна Европа и Русия. Освен че обхванало цялата територия на страната и неговият ръководител бил издигнат на царския престол, въстанието на Ивайло чувствително се отличава както по отношението на селяните към царя, така и по преплитането на въстанието с религиозен елемент.

Селските въстания в Западна Европа носели предимно религиозен отпечатък. Там интересите, потребностите и исканията на отделните класи се скривали под религиозна обвивка и се въртели твърде често около религиозните догми. Там исканията на угнетените селяни били изразени от социални реформатори като Ханс Бехайм, Себастиян Франк, Томас Мюнцер и др. У нас религиозният елемент играе съвсем слаба роля — само като идеологическо оправдание на борбата. Самите селяни съвсем ясно и недвусмислено изразявали своето недоволство от бо

лярите и царя, като не скривали своята омраза и своите искания спрямо тях.

В Русия борбата на крепостните селяни срещу феодалите се разгръщала под лозунга за „добър цар“ У нас също така борбата на селяните имала царистки характер, без обаче да се изтъква за престола човек от царски произход. У нас не е било необходимо да има и не е имало мними царски потомци, които да застават начело на народните маси в борбата против господарите, не е имало „самозванци“ Нашите селяни издигнали човек от собствената си среда, провъзгласили го за цар и тръгнали на борба с искането да го поставят на престола. Това се дължи на обстоятелството, че в България царският институт не се е ползувал с онова обаяние, което било така характерно за Русия. Поради това именно ропотът и хулите на българските селяни против царя не са стихвали през цялото средновековие.

От това неголямо обаяние на царския институт произтича и онова своеобразие на така нареченото „самозванство“ у нас. Докато в Русия селският вожд излизал под името на някой изчезнал престолонаследник, у нас някои селски ръководители излизали под името на Ивайло.

Въпреки поражението на въстанието и гибелта на Ивайло народът не забравил величието на това събитие и личността на своя вожд. Името на Ивайло се предавало от уста на уста като име на народен закрилник и спасител. С това име народът свързвал борбата си срещу вътрешните угнетители и външните нашественици. Поради това именно по-късно явилите се народни вождове трябвало да приемат неговото име, да се представят за изчезналия Ивайло, та с неговото обаяние да могат да привлекат и поведат масите след себе си. Така се появили особен род самозванци — Лъжеивайловци.

Такъв е случаят с някой си Лъжеивайло (Псевдо-Лахана), който през 1294 г. се явил пред византийския император Андроник II с искане да му се разреши да поведе народа срещу настъпващите в Мала Азия турци. Той се представил за някогашния Ивайло, който до този момент се намирал в татарски плен, откъдето бил успял да избяга. Андроник II се усъмнил в това, което самозванецът разказвал, и решил да го провери. Той извикал бившата българска царица Мария, която потвърдила, че това не е Ивайло. Самозванецът бил арестуван и хвърлен в затвора. Цариградското население обаче научило, че Ивайло бил жив, и под напора на общественото мнение императорът се видял принуден да освободи Лъжеивайло и да го изпрати срещу турците. В Мала Азия населението масово се стичало

около новопоявилия се народен вожд. „Изглежда, съобщава византийският летописец Пахимер, сякаш самата вселена и земята са в движение. Тези, които не разбираха от нищо друго освен от земеделие, копан или знаеха само да карат волове — хора овчари и селяци, напускаха селата и имотите си и въоръжени само с криваци, се стичаха самоволно. Войници без оръжие, те образуваха безпорядъчни дружини, за които името на Лахана беше достатъчно, за да спечелят победата, където и да се явят. Тъй в късо време около него се събраха несметно число войници, които не разбираха нито от война, нито от военен строй и които оправдаваха пословицата, че за неопитните морето е до колене. Те като че ли не отиваха на война и на тежко предприятие, а на плячка и весела забава."

Надигането на селячеството в Мала Азия извънредно много изплашило византийските аристократи. Последните се страхували да не би то да прерасне в движение, подобно на онова, което станало около 20 години по-рано в България. Поради това Лъжеивайло бил извикан в Цариград уж да получи оръжие, за да може по-добре да въоръжи войската си, арестували го и го хвърлили в затвора, откъдето той вече не излязъл. Останали без него, селяните постепенно се разпръснали. Така било ликвидирано това движение, при което византийската аристокрация в своето класово заслепение не могла да види и оцени както трябва опасността от турците, а се страхувала повече от собствения си народ.

Няколко години по-късно във Византия се явил друг българин, също така селянин-свинар като Ивайло на име Иван. Дошъл от Северна България, той бил тръгнал да се бие срещу турците. От Източна Тракия той събрал дружина от около 300 души и потеглил за Мала Азия, но и сега негов главен враг се явили цариградските аристократи. Те се побояли от едно ново надигане на селячеството, арестували и този немирен селянин, като го изпратили в затвора. След девет месеца обаче на Иван се удало да избяга от тъмницата. Той отново събрал дружина от селяни и бедняци от градовете на Тракия, заминал за Мала Азия и започнал борба с турците. В редица сражения турските войски претърпели поражения, но при обсадата на една крепост той бил пленен. Жителите на града се поскъпили да заплатят на турците искания откуп за главата му и той бил убит. Така неуспешно завършил и този втори опит на народа да се бори срещу турските нашественици. Независимо от това обаче споменът за Ивайло бил жив в народното съзнание. Вярата на народа в соб-

ствените сили не била убита и той тепърва имало да покаже на какво е способен и как знае да пази свободата си.

Петвековното турско робство заличило от паметта на нашия народ името на Ивайло, но споменът за него не изчезнал. И досега в народните приказки се разказва за един овчар, който успял да се издигне до престола и станал цар.

ЗНАЧЕНИЕ НА ВЪСТАНИЕТО

В средновековната българска история няма друго въстание, което така да е разтърсило устоите на феодалния строй, както въстанието на Ивайло. Независимо от това, че въстанието завършило с поражение, неговото значение с нищо не се намалява. Борбата на народните маси против техните угнетители винаги е била прогресивен фактор в общественото развитие и в последна сметка е довеждала до революционно преустройство на обществото.

При феодалния строй производството на продукти се извършвало в индивидуалните селски стопанства. Там се развивала и земеделската техника. Поради това прогресивността на този строй е свързана с развитието и укрепването на тези стопанства, с ликвидирането на господарската опека и превръщането им в частни стопанства. Поради това колкото по-мека била формата на зависимост на селяните, с колкото повече свободи те разполагали, толкова повече били заинтересовани в производството, толкова повече се развивали оръдията на труда, толкова повече назрявали условията за превръщането на феодалната собственост в притежание на селяните. Така именно трябвало да се открие пътят на новия, капиталистическия строй. Оттук идва и огромното значение на класовата борба на селяните, която руши устоите на феодализма и приближава неговата гибел. Като върхна точка на класовата борба в средновековната българска държава въстанието на Ивайло несъмнено е изиграло прогресивна роля.

Значението на въстанието обаче не трябва да се ограничава само в рамките на последната четвърт на XIII в. Независимо от това, че неговото значение се чувствува и през XIV в., то трябва да бъде разглеждано като част от онази величава борба, която трудещите се у нас са водили в продължение на векове за по-добър живот и човешки правдини.

Значението на въстанието се състои и в това, че разбунтуваните селяни показали на своите притеснители и експлоа-

татори, че те не са една покорна маса, а хора, които могат с оръжие в ръка да защищават своята свобода и своите права. По този начин селяните принуждавали господарите си да се съобразяват с феодалната законност, да не посягат на имуществото им и да не увеличават броя и размерите на данъците.

Значението на въстанието се състои най-после и в това, че българските селяни дали нагледен урок на болярите, че без народа не е възможно да се защищава страната от външни нападения. Докато българската феодална държава не била в състояние да се справи с татарите и византийците, селяните сами дали необходимия отпор и на едните, и на другите, пък и на самия цар. И ако след поражението на въстанието българската държава трябвало да преживее известно време под татарска хегемония, виновни за това са не селяните, които на три пъти прогонвали ордите на Ногай, а царят и болярите, които капитулирали пред татарските нашественици.

След поражението на въстанието борбата на българския народ против феодалните произволи и експлоатация продължила.

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод 3
Господство на феодалното болярство 5
Положението на селяните 11
Ивайло 19
Начало на въстанието 21
Борба с татарите 28
Поход към Търново 30
Намесата на Византия 33
Влизането на въстаническата армия в Търново. Ивайло цар . . . 37
Борба с византийци и татари 47
Измяната на болярите. Нови борби с византийците 53
Поражение на въстанието. Смъртта на Ивайло 59
Причини за поражението на въстанието 63
Особености на въстанието. Споменът за Ивайло 66
Значение на въстанието 69

Редактор Н. Банчевски
Техн.-редактор Тр. Николов
Худ. редактор М. Увалиева
Худ. на корицата Тотю Донев
Коректор Ив. Сиромахкостова

Дадена за печат на 19. I. 1960 г.
Излязла от печат на 20. III. 1960 г.

I издание Формат 594×841|16 МФ
Печатни коли 4 и 8 стр. Авторски коли 6·25
Тираж 15,077 Л. Г III|6 Пор № 415
София Цена 1·50 лв. — 1955 г. 1960

☆

ДПК „Д. Благоев" — София
Пор. № 241

1·50 лв.
Цена 1955 г.